

اصفهان

شده و سنگ قبر مزبور را از زیر ایوان غربی امامزاده نهاده اند. این سنگ چهار کتیبه دارد یکی در سمت بالا سطح آن بخط کوفی و دو کتیبه بخط نستعلیق بر دو پهلوئی آن در طول سنگ و کتیبه چهارم بخط نسخ بر یکی از دو جانب کوچک آن. کتیبه پهلوئی جنوبی سنگ مزبور شامل اشعاری است که به ماده تاریخ ذیل منتهی میگردد:

« حیف از جهان دانش و دین صد هزار حیف »

کتیبه پهلوئی شمالی سنگ نیز اشعاری دارد که به ماده تاریخ دیگری منتهی شده و هر دو ماده تاریخ ۹۹۵ هجری است.

بر کتیبه سمتی که کوتاهتر است نام « متوفی » محمد صفی قاضی ابن ملا علی زواری نوشته شده که در اواسط ماه شعبان المعظم سال ۹۹۵ هجری در گذشته است.

زیر آن بخط نستعلیق این عبارت دیده میشود « عمل صدرالدین حجار »

بنای امامزاده اسمعیل در زمان سلطنت شاه صفی در سال ۱۰۴۳ هجری (۱۶۳۴ م) با تمام رسیده و بنا بر این محتمل است شروع آن در زمان شاه عباس بوده (فوت شاه عباس در سال ۱۳۰۸ هجری اتفاق افتاد). در این هنگام نمای شمالی آن در کنار یکی از چهار کوچه چهار سوق واقع بوده و این کوچه در زمان سلطنت شاه سلطان حسین هنگام ساختمان مدرسه از بین رفته است.

در حال حاضر نمای امامزاده طرف جنوب صحن این مدرسه واقع گشته و سردر آن در جای معمولی کتیبه ها حاشیه ای دارد بشرح ذیل ۱:

« اتمام هذه العمارة المنورة في ايام دولة السلطان الاعظم والخاقان الاكرم مروج مذهب »
 « الائمة المعصومين السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه صفی الموسوی الحسينی »
 « الصفوی بهادر خان خلد الله تعالی ملكه و سلطانه و افاض علی كافة العالمين بره و عدله »
 « و احسانه فی شهر ذی القعدة الحرام فی ۱۰۴۲ کتبه محمد رضا الامامی ».

زیر این حاشیه بر سنگ مستطیلی که بالای در نصب گردیده کتیبه دیگری^۲ نوشته شده بشرح ذیل:

۱ - بخط ثلث با معرق کاشی سفید بر زمینه آبی .

۲ - بخط ثلث برجسته .

آثار ایران

« قدوفق العمارة هذه البقعة الشريفة والروضة المنيقة من فاز بتأييد الدين الاحدى »
 « وامتاز بتروبيج الشرع المحمدي اعنى السلطان بن السلطان بن الخاقان بن »
 « الخاقان بن الخاقان ابوالمظفر ابوالمصور شاهسلطان حسين الحسينى الموسوى الصفوى »
 « بهادرخان لازال به ركن الاسلام ركناً و ميزان الائمة متيناً كتبه على نقي بن محمد »
 « محسن الامامى ۱۱۱۴ » (۳-۱۷۰۲ م)

اطراف این کتیبه در حاشیه باریکی بشیوه قاب بندی اشعاری در مدح شاه سلطانحسین نگاشته شده است ۲. پس از هر مصراع ذکر یا علی مدد تکرار گشته و بعد از شعر پنجم بجای یا علی مدد عبارت دیگری بخط ریز نستعلیق نوشته اند که عمارت بتوجه محمد ابراهیم بيك پايان رسيد ۳ و در آخر آن جمله کتبه علی نقي الامامی خوانده میشود .

روی سنگ دیگری که در همان سردر زیر کتیبه بزرگ کار گذاشته اند کتیبه دیگری موجود است ۴ و آن نیز از تعبير بقعه فوق حکایت میکند . این کتیبه مشتمل بر اشعاری است که بطور خلاصه میگوید در عهد فتحعلیشاه بسال ۱۲۲۹ هجری جعفر نام از کسان نظام الدوله بقعه امامزاده اسمعیل را تعمیر نمود .

در سمت چپ سردر لوحه سنگی بردیوار نصب و متن فرمانی از شاهسلطانحسین بشرح زیرین بر آن نگاشته شده است : « حسب فرمان قضا جریان بتاریخ شهر محرم »
 « الحرام سنه ۱۱۱۵ رقم مبارك شرف صادر شد آنکه حکم جهانمطاع شد که در اینوقت »
 « مال محله واقع در جوار امامزاده واجب التعظیم والتکریم امامزاده اسمعیل علیه و علی »
 « آیائه التحية والتسليم مشهور محله امامزاده را از تکلیف یراق پوشی ایام عاشورا و امثال »
 « آن از سنن نخل و غیره معاف فرمودیم و داروگان و عمال دار السلطنه مزبور »
 « حسب المسطور مقرر داشته من بعد بهمیچوجه تکلیف یراق پوشی و سنن نخل و غیره »

۱ - در حقیقت مقصود تعبير و تجديد ساختمان است .

۲ - بخط نستعلیق .

۳ - منظور تعمیر عمارت است که بتوجه محمد ابراهیم بيك پايان رسیده .

۴ - بخط نستعلیق برجسته .

اصفهان

« با مال محله مزبوره ایشان را از امور مزبوره معاف و مسلم دانند و در این باب قدغن »
 « دانسته هر ساله رقم مجدد طلب ندادند و از فرموده تخلف نوزند و در عهد شناسند »
 « و بر طبق عرض عالیجاه مقرب الخاقان جالینوس الزمانی حکیم باشی کتبه علی نقی الامامی » .

آئینی که ذکرش در این فرمان بمیان آمده اگر در عهد صفوی ایجاد نشده لااقل بر اثر تشویق شاهان سلسله مزبور بسط و توسعه یافته ، اغلب شهرها و دهستانهای ایران دارای تکیه یعنی جایگاهی برای دسته های محرم بود و در این تکیه يك چیز قابل حمل و نقل چوبی وجود داشت که نخل نامیده میشد و تابوت حضرت امام حسین ۴ را نشان میداد (شکل ۵۰ اصل فرانسه) . قبل از فرارسیدن روز عاشورا که روز سال شهادت حضرت سید الشهداء ۵۰ باشد آنرا با برگ خرما یا پر و تزیینات دیگر از کاغذ های طلائی رنگ و آئینه و قالیچه و شالهای کشمیر و غیره آرایش میدادند .

نخل دارای چهار دستك بود و شب عاشورا چهار نفر یا بیشتر بر حسب اندازه و سنگینی نخل آنرا بوسط تکیه آورده در صورت نبودن تکیه بمیان میدان حمل نموده و میگرداندند و در ظرف این مدت مردان و زنان و کودکان از زیر آن میگذشتند ، پس از اینکه نخل بر زمین نهاده میشد روی دستکهایش خوانچه هائی قرار میدادند که از شمعی تقدیمی مردم در و همسایه آراسته شده بود . در روز عاشورا نیز عادت بر این جاری بود که هر اندازه ممکن باشد نزدیکتر به نخل حلوا پخته و بین دوستان قسمت نمایند و نیز در همان روز زورمند ترین مردم لباس نو در بر نموده و برای تحصیل افتخار حمل نخل از محله ای به محله دیگر باهم نزاع مینمودند . هر محله در صدد بود از حیث بزرگی نخل و گرانبها بودن تزیینات و شماره حمل کنندگان آن از محلات همسایه پیشی جوید . اغلب در موقع حمل نخل منازعه و جار و جنجال بر میخواست و در عهد قاجاریه کار این قسمت بحدی بالا گرفت که گرداندن نخل با همراهی دسته ژاندارم انجام مییافت . اکنون این عادات بکلی منسوخ گشته لکن هنوز نخلهای بیمصرف در دهستانها و میدانهای برخی شهرها دیده میشود و وزن آنها بتفاوت از ۳۰۰ تا ۱۵۰۰ کیلوگرم میرسد .

آثار ایران

سر در امامزاده بدهلیزی وارد میشود که آخر آن به در ورودی بقعه ودهلیز دیگری که بمقبره شیامیرود منتهی میگردد. در کمر دیوار این دهلیز کتیبه است، متن آن اشعاری میباشد که از سمت راست در ورودی بقعه شروع میشود و بچهار طرف دهلیز میگردد ۱. ضمن تعمیراتی که از بقعه بعمل آمده چند مصراع از بین رفته بوده و اشعار دیگری از همان قصیده را بجای آن مصراعها نوشته و آنها را مانند سایر مصراعها کچبری نموده اند بلکه بارنگ طلائی بر روی زمینه آبی رنگ حاشیه نقاشی کرده اند. دنبال مصراع نخستین بالای در عبارت زیرین خواند میشود:

« کتبه محمد صالح الاصفهانی »

پس از این عبارت سایر ابیات نگاشته شده است.

چهار مصراع از اشعار مزبور ماده تاریخ تعمیراتی است که در سال ۱۱۱۱ هجری (۱۷۰۰-۱۶۹۹ م.) بوسیله محمد ابراهیم بیک که ذکرش گذشت و باز هم از وی صحبت خواهیم داشت انجام گرفته است.

در بالای دری که در انتهای دهلیز واقع گشته لوحه کتیبه ایست بخط نسخ و در حاشیه دور آن کتیبه های کوچکتری دیده میشود ۲. کتیبه حاشیه پائین لوحه بیشتر جالب توجه است، اینجا نام و سلسله النسب امامزاده اسمعیل تا حضرت امیر ۶ بدین مضمون ضبط است:

« و هذه الروضة المشهد المنور المقدس الامام سید اسماعیل بن الامام حسن بن «
 « زید بن الامام حسن بن امیر المؤمنین الامام المتقین و امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ». »
 کتیبه های سه بجانب دیگر لوحه آیه الكرسي یعنی آیه ۲۵۳ سوره بقره میباشد. در درون حرم حاشیه ایست کچی برنگ آبی سیر، در اینجا کتیبه برجسته بخط ثلث طلائی رنگ کچبری شده است، کتیبه مزبور در گوشه شمال غربی شروع پس از گردش در چهار طرف بقعه بهمان گوشه ختم میگردد. متن آن شامل سوره الملك (سوره ۶۷ قرآن مجید) از ابتدای سوره تا آخر آیه ۲۸ میباشد و پس از آن با حروف

۱ - بحروف نستعلیق برجسته طلائی رنگ بر زمینه آبی سیر.

۲ - بعضی برجسته کچبری شده طلائی رنگ بر زمینه آبی رنگ در وسط و زمینه قرمز در کنار.

اصفهان

بسیار ریز طلائی جمله زیر بر زمینه آبی رنگ حاشیه نقاشی شده است :

« حسب الامر ..... مقرب الخاقان محمد ابراهیم بیک یوزباشی ..... »

« کمترین غلامان پایه سریر اعلی محمد ..... »

از قرار معلوم تمام تزیینات داخلی این گنبد در زمان سلطنت شاه سلطان حسین

بوسیله ابراهیم بیک یوزباشی تعمیر و تجدید گردیده است .

نزدیک پنجره جنوبی بقعه سنگ قبر مرمری است که این کتیبه روی آن حجاری

شده است .

« هو الباقی »

« وفات مرحومه مغفوره »

« زینت نساء بیگم بنت »

« مرحمت و غفران پناه »

« شاه اسمعیل بتاریخ »

« هجدهم شهر شعبان »

« سنه ۱۱۹۶ »

شاه اسمعیل اول از ۹۰۷ تا ۹۳۰ هجری (۱۵۲۴ - ۱۵۰۲ م .) سلطنت نموده

و شاه اسمعیل دوم از ۹۸۴ تا ۹۸۵ (۱۵۷۸ - ۱۵۷۶ م .) پادشاهی کرده است و

بنا بر این سنگ قبر مزبور متعلق است بدختر شاه اسمعیل سوم نواده شاه سلطان حسین

که بامر کریمخان زند توسط علیمردان بختیاری در اصفهان مستقر گشته و فقط اسماً

از سال ۱۱۶۳ تا ۱۱۶۶ هجری پادشاه بوده است .

روی بدنه خارجی گنبد کتیبه ای بخط کوفی چهار گوش با کاشی

لاجوردی رنگ بر زمینه آجری ساده احداث شده ، سوره احد در ابتدا و آیه ۲۷ سوره

بقره (سوره ۲ قرآن مجید) در آخر آن کتیبه نقل شده است . چون آیه مزبور حاوی

نام ابراهیم و اسمعیل است میتوان چنین اندیشید که حاشیه کتیبه مزبور نیز مانند تعمیرات

درونی بنا توسط محمد ابراهیم بیک انجام گرفته باشد . در آخر کتیبه نام حسین علی یعنی

بنائی که آنرا ساخته است نوشته شده .

آثار ایران

در زیر کتیبه چهار مرتبه کلمات «یاسبحان» «یا سلطان» تکرار شده است . اکنون که از ذکر امامزاده اسمعیل میگدریم در همان طرف صحن مدرسه در کوچکی است که بمسجد شعیای کنونی وارد میگردد . این مسجد کوچک بسیار ساده است (شکل ۴۸ اصل فرانسه) و تقریباً منحصر بحیاطی است که دیوار جنوبیش با محرابی آراسته شده و يك طاق ضربی جلو محراب ساخته اند که تا حدی آنرا از باران و آفتاب حفظ میکنند . در مزبور مورخ بسال ۱۱۱۲ هجری است ، محراب دو کتیبه دارد یکی بر حاشیه دور محراب و دیگری در داخل آن .

کتیبه حاشیه دور محراب همان آیاتی است که در اطراف مقبره شعیای دیده میشود و در آخر آن عبارت زیرین خوانده میشود :

« توفیق یافت باتمام این محراب محمد مهدی بن میرزا اسمعیل بناء کتبه محمد محسن بن محمد رضا الامامی فی ۱۱۰۰ » کتیبه حاشیه درونی نیز متضمن آیات قرآنی است ۱ و در آخرش نام همان کاتب بدین ترتیب خوانده میشود « کتبه محسن الامامی فی ۱۱۰۰ » . در این مسجد محراب دیگری نیز وجود دارد که گچی است و کتیبه قرآنی آن همان است که در حاشیه دور و همچنین روی قبر شعیای دیده میشود و ضمناً در آنجا مینویسد :

« توفیق یافت باتمام عمارت این محراب محمد هادی الکاشانی کتبه عبد الحمید الادهمی ۱۱۵۷ » .

بنا بر این اگر به کتیبه مقبره شعیای که ذکرش در ابتدا گذشت اطمینان کنیم مسجد شعیای بسیار قدیمی توسط الب ارسلان از نو ساخته شده است و اگر مشاهدات خویش را مدرك قرار دهیم این مسجد قدیمی اگر سابقاً وجود داشته در دوره سلجوقی و شاید در زمان الب ارسلان بطور قابل ملاحظه بزرگ گشته و بناهای جدیدی بر آن افزوده و در معنی کاملاً تجدید ساختمان شده است . در يك قسمت این بنا در زمان شاه عباس اول بنای بقعه امامزاده اسمعیل شروع گشته و در زمان پادشاهی شاه

۱ - بخط نسخ و رنگ سبز روی کاشی های چهارگوش آبی رنگ .

اصفهان

صفی با تمام رسیده و بعداً در زمان سلطنت شاه سلطانحسین توسط مقرب در گاه حکیم باشی محمد ابراهیم بیک تعمیر و تجدید شده است. در همان زمان نیز مسجد شعیبای کنونی در محل کوچه چهارم چهارسوق مدرسه احداث گردیده است.

پل خواجو^۱

این پل توسط شاه عباس دوم سر راه قدیم شیراز ساخته شده است. در کتب جهانگردان پیشین آنرا بنامهای مختلف خوانده اند: پل حسن بیک^۲، پل حسن آباد، پل شیراز و پل بابار کن الدین^۳.
پل کبرها^۴ امروز معمولاً آنرا بواسطه نام محله مجاورش خواجو، پل خواجو میخوانند.

- ۱ - در تاریخ ۱۵ ذیماه ۱۲۱۰ (۶ ژانویه ۱۹۲۲) باسم پل بابار کن الدین در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است. فهرست کتب و مراجع اطلاعات، سفرنامه شوالیه شاردن . . . . . چاپ ل. لانگلس جلد هشتم صفحه ۸۹ شکل ۴۸. ایتیه جدید ایران تألیف پ. کوست صفحه ۳۴ شکل ۵۱-۵۰. مقاله ایران و کلد و عیلام بقلم ژ. دیولافوا در مجله دور دنیا ۶ ماهه دوم سال ۱۸۸۶ صفحه ۱۷۳ مقاله پلهای روی زنده رود بخانه م. دیولافوا در سالنامه پلهای و رودهای شوسه (سال ۱۸۸۳ نقشه ۲۱ تصاویر ۵-۱) - ایران تألیف دو بو صفحه ۱۲ شکل ۴۶. مسافرت پیران ایران جدید تألیف ا. فلاندن و پ. کوست نقشه ۴۷. سفرنامه ایران تألیف ا. فلاندن جلد اول صفحه ۳۵۶. عراق شرقی ایران نگارش ا. هوتوم شیندلر صفحه ۱۸. رساله صنعت اسلامی. مقاله معماری بقلم ه. سالادن صفحه ۴۰۵ تصاویر ۳۰۶-۴-۳. آثار ساختمانی ایران بخانه ف. زاره صفحه ۷۵ شکل ۹۴. مسافرت های شش گانه ژ. ب. تاورنیه چاپ پاریس ۱۶۷۹ صفحه ۴۵۷. مسافرت میو دوتونو به مشرق چاپ آمستردام ۱۷۲۷ جلد سوم صفحه ۱-۲۸۰.
- ۲ - ف. زاره و ژ. م. دیولافوا و پ. کوست و ه. سالادن.
- ۳ - شاردن . . .

۴ - تاورنیه گوید: در دو خیابان این پل دوخانه زیبایی است که به شاه تعلق دارد و رودخانه در هیچ کجا بستری بقشنگی این نقطه نداشته و در این محل از همه جا گودتر است، همین نکته تا اندازه ای شاه عباس را وادار نمود آنجا پلی بسازد. از طرف دیگر چون محله کبرها آن سمت رودخانه بود برای اینکه از آن به بعد از خیابان بزرگ چهارباغ نگذرند این پل احداث شد تا از اصفهان که بیرون روند بتوانند راه را کوتاه کرده در مدت کمتری بمنزل خویش برسند (ص ۴۵۷).

آثار ایران

بنابگفته هوتوم شیندلر پل مزبور بر روی خرابه‌های پل قدیمی که حسن بیک آق قویونلو یعنی اوزون حسن ساخته بود احداث گردیده. شیندلر گوید: «شاه عباس ثانی این پل را روی خرابه پل قدیمی حسن خان ترکمن بنا نمود. این حسن خان کسی است که در تاریخ بنام حسن بیک آق قویونلو شناخته شده و پیش از صفویه کار او رونق گرفت. هنگامیکه این پل توسط شاه عباس ثانی با تمام رسید و پل حسن آباد نامیده شد باین علت بخش حسن آباد اصفهان را به ساحل راست رودخانه متصل مینمود، بعد موقعیکه عمده مزبور در سال ۱۱۳۵ (۱۷۲۲ میلادی) بدست افغانها ویران گشت پل مزبور نام کنونی خود خواجو را بواسطه مجاورتش با عمده خواجو که آنطرف حسن آباد واقع بود پیدا کرد. این پل با سنگ و آجر ساخته شده و بدست چهار چشمه دارد، دو طول آن به ۱۵۴ یارد (۱۵۳ گز) میرسد» (هوتوم شیندلر صفحه ۱۹ - ۱۸).

لکن این جانب هیچگونه اطلاعی برای تائید این مطلب که اساس پل مزبور متعلق بدوره اوزون حسن باشد نیافته‌ام و در خود پل نیز هیچ نکته که این امر را ثابت کند مشاهده ننموده‌ام.

این پل که در عین حال بندهم هست از حیث معماری بسیار زیباست و مانند پل الله وردیخان جهانگردان و محققین خصوصاً شاردن و تکسیه و فلاندن و کوست شکل آنرا توصیف و ترسیم کرده‌اند. هیچگونه سندی که تاریخ ساختمانش را معین کند ندارد، فقط کتیبه‌ای بخط کوفی چهار گوش در اینجا دیده میشود که قسمتی از آن غیر خوانا و تاریخ تعمیرش بسال ۱۲۹۰ (۴ - ۱۸۷۳ م.) بدست میدهد.

اصفهان دارای سه پل دیگر نیز هست یکی پل چوبی بین پل الله وردیخان و پل خواجو، دومی دست بالای رودخانه معروف به پل مارنان و سومی در پائین دست رودخانه موسوم به پل شهرستان.

پل چوبی ۱ در اثر تحریر گاهی چوبی نیز خوانده میشود در صورتیکه بیک

۱ - بکتاب عراق شرقی ایران تالیف ا. هوتوم شیندلر صفحه ۱۸ و دائرة المعارف اسلام مقاله اصفهان بقلم ک. هوار مراجعه شود.

اصفهان

ذره چوب در آن بکار نرفته است. روی پل مزبور بحرایی جوی آبی است. کاخهای هفت دست و آینه خانه ۱ که دیگر وجود خارجی ندارد اندکی در سمت مغرب این پل بوده و این جوی آنها را مشروب مینموده است.

پل مارنان ۲ یادریست تر گفته باشیم پل ماربانان که نام دهکده مجاور آنست جلفا را باصفهان متصل میسازد.

پل شهرستان ۳ (شکل ۵۲ اصل فرانسه) ساختمان زیبایی است از سنگ و آجر و نزدیک دهکده ای به همین اسم واقع میباشد در زمان تاورنیه سر راه شیراز بوده است. روی بلندی کوچکی نزدیک پل در ساحل چپ رودخانه سابقاً مناره بسیار زیبایی بنام منار شاه رستم ۴

۱ - خانم ژ. دیولافواوف. زاره توانسته اند این دو بنا را که ظل السلطان خراب کرد و جای آنها آنها را اکنون کارخانه ریسنده گی و بافندگی کازرونی گرفته است مشاهده نمایند. مراجعه شود به مقاله ایران و کلد و عیلام بقلم ژ. دیولافوا در مجله دور دنیا شش ماهه دوم سال ۱۸۸۶ صفحه ۱۷۳. مسافرت بایران ایران جدید تألیف ا. فلاندن و پ. کوست شکل های ۴۳ و ۴۴ و ۵۴ و ۶۲. ابنیه جدید ایران تألیف ب. کوست صفحه ۲۹ شکل ۳۵ - ۳۳. آثار ساختمانی ایران نگارش ف. زاره صفحه ۹۳ - ۹۱ شکل ۱۲۳ - ۱۲۰ شکل ۷۵. رساله صنعت اسلامی. مقاله معماری بقلم ه. سالادن صفحه ۴۱۸ شکل ۳۱۵ و ۳۱۶ مکرر. بسوی اصفهان بخامه ب. لوتی صفحه ۲۴۰ - ۱.

۲ - به عراق شرقی ایران تألیف ا. هوتوم شیندلر صفحه ۱۸ مراجعه شود.
 ۳ - سفرنامه شوالیه شاردن . . . . . چاپ ل. لانگلس جلد هشتم صفحه ۹۲ در حاشیه. ایران و کلد و عیلام بقلم ژ. دیولافوا در مجله دور دنیا سال ۱۸۸۶ شش ماهه دوم صفحه ۱۷۳. مسافرت بایران - ایران جدید تألیف ا. فلاندن و پ. کوست شکل ۶۵. دائرة المعارف اسلامی مقاله اصفهان بقلم ک. هوار. ابنیه جدید ایران تألیف پ. کوست صفحه ۳۶. عراق شرقی ایران تألیف ا. هوتوم شیندلر صفحه ۱۹. مسافرت دوم بایران تألیف ج. موریه ترجمه فرانسه چاپ پاریس ۱۸۱۸ جلد اول صفحه ۲۹۹.
 ۴ - مقاله ایران . . . . . بقلم ژ. دیولافوا صفحه ۱۷۴. ابنیه جدید ایران تألیف پ. کوست صفحه ۳۶ شکل ۵۴. مقاله منارهای اصفهان در آثار ایران جزء دوم جلد اول بقلم م. ب. اسمیت صفحه ۱۷۳ حاشیه. مسافرت بایران - ایران جدید تألیف ا. فلاندن و پ. کوست شکل ۶۴. کتاب مشرق تألیف ا. فلاندن شکل ۴۰. آثار ساختمانی ایران بقلم ف. زاره صفحه ۷۶. خراسان بخامه ا. هرتسفلد صفحه ۱۷۰ و سفرنامه وی صفحه ۲۳۷. سفرنامه ایران تألیف ا. فلاندن جلد دوم صفحه - ۲۴. مسافرت دوم بایران تألیف ج. موریه صفحه ۲۹۹.

آثار ایران

وجود داشته است که تاورنیه و مادام ژ . دیولافوا و زاره ساختمان آنرا بیک سلطان مغول رستم شاه نسبت میدهند که در قرن نهم (۱۵ میلادی) در ایران فرمانروائی کرده است؛ لکن رستم شاه یا شاه رستم مورد ذکر که مغول نبوده و جزو ترکمانان آق قویونلو است هیچگونه ارتباطی با ساختمان منار مزبور که مربوط بعهد سلجوقی میباشد ندارد . نظر آقای م . ب . سمیث در این باب بسیار درست و مصاب است و همان قسمیکه ایشان گفته اند مطلب بسیار ساده است و لفظ شهرستان تحریف شده و مناره شهرستان مناره شاه رستم شده است و همین حالا دیدیم که نام پل چوبی نیز بهمین طریق به پل چوبی تغییر یافته .

نزدیک محلی که منار مزبور به پل رود خانه و سبزه زارها تا اصفهان مشرف بود بنای کوچک گنبد داری وجود دارد که تاحدی جالب توجه است . نام این بنا امامزاده شاهزاده حسین ابراهیم ^۱ میباشد . آرامگاه این دو امامزاده در زیر ضریحی است که از چوب ساخته شده بموجب تاریخچه که به زیارتنامه امامزاده پیوسته است شاهزاده حسین پسر یزید بن حسن بن علی میباشد . پائین گنبد کتیبه قرآنی زیبایی بنخط کوفی روی حاشیه دور بقعه گچ بری شده بود که اخیراً از روی بی ذوقی بارنگ آبی بسیار زنده رنگ و تقریباً آنرا غیرخوانا ساخته اند . امامزاده مزبور سال ۱۳۱۶ (۹ - ۱۸۹۸ م) توسط افتخار الدوله تعمیر گشته است .

در خود دهکده شهرستان مسجدی بحالت ویرانی باقی است که سر در آن دارای کتیبه زیبایی بنخط ثلث ۲ و یکی از آیات قرآن و تاریخ اتمام بنا را که سال ۱۰۴۲ (۳ - ۱۶۳۲ م) باشد دربردارد .

مسجد ساروتقی ^۳

این مسجد کوچک توسط یک نفر نانوازاده تبریزی ساخته شده است که در

- ۱ - ایران و . . . . بقلم ژ . دیولافوا صفحه ۱۷۴ و مسافرت دوم بایران تألیف ج . موریه صفحه ۲۹۹ .
- ۲ - یامعرق کاشی سفید بر زمین آبی .
- ۳ - در تاریخ ۱۵ دیماه ۱۳۱۰ (۶ ژانویه ۱۹۳۲) در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است . مأخذ . سفرنامه شوالیه شاردن چاپ ل . لانگس جلد هفتم صفحه ۳۱۹ - ۳۰۲ . عراق شرقی ایران تألیف ا . هوتوم شیندلر صفحه ۱۲۳ .

اصفهان

اواخر سلطنت شاه صفی و ابتدای پادشاهی شاه عباس دوم (۱۰۷۷ - ۱۰۵۲ هجری = ۱۶۶۷ - ۱۶۴۲ م.) بصدر اعظمی ایران رسید و بعداً در سال ۱۰۵۵ (۱۶۴۵ م.) مقتول گردید. وزیر مزبور یعنی ساروتقی اعتماد الدوله در آن موقع سال سیزدهم وزارت و هشتادمین سال زندگانش را طی مینمود که بقتل رسید.

شاردن بتفصیل شرح زندگانی و مرگ این مرد را حکایت کرده و پراچنین معرفتی مینماید: «نمونه بارزی از خود پسندی آدمی است که نظیر آنرا در هیچ کتابی نمیتوان دید».

ساروتقی در اصفهان در یکی از گذرهای سرپوشیده بزرگ که بازار مینامند و مستقیماً به میدان شاه میرود «کاخی داشت که نا تمام از طرف شاه صفی بوی اعطاء شده بود و برای اتمام آن باندازه ای خرج کرد و دقت بکار برد که یکی از زیباترین ابنیه ایران بشمار میرفت».

این بنا ناپدید شده لکن «مسجد کوچکی که بامر این وزیر ساخته شده» و بکاخ وی متصل بود هنوز موجود است. معماری آن عالی نیست لکن در تزیین داخلی گنبد آن اسلوبی بکار رفته که یکی از بهترین تزیینات شیوه خاص ایران در دوره صفویه محسوب میگردد.

کتیبه بنیاد مسجد در سردر ورود بشرح ذیل محفوظ مانده است:

«فی ایام الدوله السلطان الاعظم والحقان الاکرم مروج مذهب الائمه المعصومین»
 «علیهم السلام السلطان بن السلطان ابن السلطان ابوالمظفر شاه عباس الموسوی»
 «الصفوی الحسینی الثانی بهادر خان خلدالله ملکه و سلطانه توفیق بناء این مسجد یافت»
 «مخدوم الامراء و خادم الفقراء اعتماد الدوله العلیه العالیه میرزا محمد تقی المشهور»
 «بساروتقی فی ۱۰۵۳ کتبه محمد رضا الامامی الاصفهانی الادهمی».

کاخ هشت بهشت^۱

در باغ بزرگی که در حاشیه خیابان چهار باغ واقع بوده و شاردن آنرا باغ بلبل^۲ خوانده در سابق کاخ کوچک دلربائی بنام هشت بهشت وجود داشته است . کاخ مزبور هنوز نیز موجود و بهمان اسم نامیده میشود لکن در زمان قاجاریه باندازه‌ای تغییر صورت یافته که ساختمان آنرا به فتحعلیشاه نسبت داده‌اند . باغ بلبل نیز اکنون بر اثر گزند حوادث روزگار آنقدر کوچک شده که بین کاخ و مغازه‌های کنار خیابان چهار باغ فقط فاصله مختصری باقی مانده است .

با وجود این بنای مزبور باتالار وسط که از اطراف بازاست و بناهای دو طبقه در چهار کنج عمارت که همان هشت بهشت است هنوز هم کیفیت و هیئت اولیه خود را حفظ نموده و اندکی از لطف و زیبایی قدیم خود را داراست . شاردن که سری پر شور و تحررات و احساساتی سرشار داشته است در ضمن تعریف از ظرافتها و دلربائیهای این بنا سرمست زیباییهای آن شده چنین مینویسد : « این تالار شکفت چنان پیچ در پیچ و تو در تو است که اگر کسی بالای آن برود تقریباً در همه جای آن راه را گم میکند و پلکانهای بقدری از نظر پنهان است که باسانی نمیتوان آنها را پیدا کرد ، تمام اطراف آن از پا تا بلندی ده قدم از سنگ یشم پوشیده شده ، تارمیه‌های از چوب زرین و قابهای پنجره‌هایش از نقره و جام پنجره‌ها بلور یا شیشه‌های نازک رنگارنگ میباشد . از حیث تزیینات نمیتوان چیزی ساخت که بیش از آرایشهای این کاخ شکوه

۱ - در تاریخ ۲۲ آذر ماه ۱۳۱۳ (۱۳ دسامبر ۱۹۳۴) در فهرست آثار منسی ایران به ثبت رسیده است . کتب و مراجع اطلاع عیارند از : یکسال میان ایرانیان تألیف ا . گ . براون صفحه ۲۱۸ . سفرنامه شوالیه شاردن . . . . . ج ۱ . لانگلس جلد هشتم صفحه ۴۳-۳۹ . اینیه جدید ایران تألیف ب . کوست صفحه ۳۰ نقشه ۴۰-۳۶ . مقاله ایران و کلد و هیلام بقلم ژ . دیولافوا در مجله دور دنیا ۱۸۸۶ شماره دوم صفحه ۱۳۴ . مسافرت بایران . ایران جدید تألیف ا . فلاندن و ب . کوست نقشه ۶۰ . صنعت ایرانی تألیف ا . گیایه صفحه ۱۹۱-۱۸۹ . رساله صنعت اسلامی قسمت معماری بقلم ه . سالادن صفحه ۴۱۸ .

۲ - چون در آن باغ آشیانه بزرگی وجود داشت که بر از بلبل بود .

اصفهان

و ظرافت را باهم در بر داشته باشد، در همه جای آن جز طلا و مینای لاجوردی رنگ چیز دیگر دیده نمیشود. . . . . اطافهای کوچکی دارد که تمام دیوارها و سقف آن آئینه کاری است. اثایه هر قسمت آن از بهترین و شهوت انگیزترین تزئینات دنیا بشمار میرود. در این جا خلوتگاه های کوچکی است که در حکم يك تخت خواب است. . . . . نمیتوان این نکته را ناگفته گذاشت که هنگام گردش در این مکان و زوایای آن که مخصوص لذات عشق ساخته شده است بقدری انسان فریفته میشود که صاف و ساده بنخواهیم حقیقت را بگوئیم دل کندن از آنجا کار آسانی نیست. . . . . این عمارت بامر شاه سلیمان ۱ احداث گشته و تنها ساختمان آن پنجاه هزار قران تمام شده، اثایه و سایر متعلقات بنا بهیچ وجه ارتباطی با این رقم ندارد.

بنا بر آنچه که مؤلف نامه خسروان ۲ نوشته شاه سلیمان ابنیه زیادی احداث نموده که هشت بهشت یکی از آن جمله است. بنا بر این اصل و منشأ پیدایش این بنا از روی نوشته فوق اثبات و تأیید میگردد و جای هیچگونه تردیدی باقی نمیگذارد و آنجائی که ژ. دیولافوا و پ. کوست احداث بنای فوق را به فتحعلیشاه نسبت میدهند باید این نکته را در نظر داشت که کاخ مزبور توسط این سلطان تعمیر گشته و تبدیل شکل یافته و متأسفانه زیرو زبر شده است و ظاهراً این عمل موقع ورود پسرش صفی الدوله باصفهان که نامزد فرمانداری شهر مزبور بوده انجام گرفته است.

مدرسه میرزا تقی

در محله جمالیه قلعه نزدیک مدرسه بابا عبدالله مدرسه بزرگی است که اکنون متروک افتاده و چند سال قبل در یکی از چاههای آن سنگی یافته اند که بدون تردید از سر در مدرسه بدرون چاه افتاده بود و حاوی کتیبه زیرین میباشد:

۱ - شاه سلیمان (۱۱۰۵ - ۱۰۷۷ هجری = ۱۶۹۴ - ۱۶۶۷ میلادی).

۲ - نامه خسروان تألیف جلال ابن فتحعلیشاه ناچار چاپ تهران ۱۲۸۸ (۱۸۷۱ م).

آثار ایران

« قد وفق ببناء هذا المدرسة في زمان دولة السلطان بن السلطان الاعظم والخواقان - »
 « الاكرم مولی ملوك العرب والعجم قهرمان الماء والطين مروج مذهب الائمة المعصومين »
 « عليهم السلام السلطان بن السلطان بن السلطان والخواقان . . . . . مرحوم بن »
 « محمد باقر دولت آبادی کتبه محمد رضا الامامی الاصفهانی . »

سال تاریخ در اینجا ذکر نشده لکن نعمت الله جزایری از این مدرسه در کتاب خود معروف بکتاب الانوار التعمانیه^۱ اسم برده . سید مزبور چنین نقل میکند که در سن یازده سالگی بشیراز رسید و مدت ۹ سال در مدرسه منصوریه آن شهر کسب علم نمود و بعد باصفهان آمد و چهار سال شاگرد ملا محمد باقر نجاشی شد و سپس در آن موقع که تقریباً ۲۴ سال داشت در مدرسه ای که جدیداً توسط میرزا تقی نام دولت آبادی بنا گشته بود سمت مدرسگی یافت .

سید نعمت الله در سال ۱۰۵۰ (۱ - ۱۶۴۰ م) متولد شده و بنا بر این مدرسه فوق کمی بیش از سال ۱۰۷۴ (۴ - ۱۶۶۳ م) در زمان سلطنت شاه عباس ثانی (۱۰۷۷ - ۱۰۵۲ = ۱۶۶۷ - ۱۶۴۲ م) بنا گردیده است .

امامزاده شاه زید

شاردن در ضمن شرح محله حسین آباد و توجه بطرف مشرق آن محله میگوید :
 چون از آنجا دور تر روند ببخش شاه زید میرسند . این اسم را بمناسبت آنکه نام یکی از پسران امام حسن بوده و یافتناروی صومعه ای در این بخش ساخته شده و مورد توجه قرار گرفته است به محل مزبور داده اند .^۲

بنای مزبور گرچه بد است تنوع و روح دارد و بدیع و جالب توجه است و

۱ - سید نعمت الله جزایری در سال ۱۰۵۰ هجری (۱ - ۱۶۴۰ م) متولد گشته و بسال ۱۱۳۰

(۱۷۱۸ م) فوت نموده است ، کتاب خود را موسوم بکتاب الانوار التعمانیه در سال ۱۰۸۹ (۱۶۷۸ م)

تألیف کرده است (تاریخ ادبیات ایران تألیف ا . گ . براون جلد چهارم صفحه ۸ - ۳۶۱) .

۲ - سفرنامه شوالیه شاردن . . . . . جلد ۱ ، لانگلس جلد هفتم صفحه ۴۶ .

اصفهان

احتمالاً در ابتدای دوره صفویه ساخته شده و بعداً شاه سلیمان آن را تعمیر نموده و گنبد کوچکش را از کاشیهای زیبا و ظریف با نقوش هندسی آراسته است (شکل ۵۳ اصل فرانسه). نکته عمده‌ای که در بنای مزبور جلب توجه میکند اینست که روی دیوارهای داخلی شبستان زیر گنبد از کف زمین تا حاشیه کتیبه‌ای که دور بنا میگردد تماماً از تصاویر و مجالسی است که تاریخ اسلام را نشان میدهد. اینگونه تصاویر حتی در کشور ایران هم که حرمت ترسیم صورتهای انسانی کمتر از سایر نقاط عالم اسلام رعایت گردیده نادر و کمیاب است و بهمین ملاحظه ذکر این بنا مورد بنظر میرسد.

از يك گوشه این نقاشیها که روشنائی آن نسبتاً بهتر از سایر تصاویر بوده ولی بهترین آنها بشمار نمیرود عکس برداری نموده ام (شکل ۴۵ اصل فرانسه).

مسجد مصری^۱

این مسجد کوچک در محله جوباره نزدیک قبرستان شور پهلوی مقبره خواجه میر حسن واقع است. در داخل آن لوحه سنگ مرمری است که با اشعار فارسی زینت یافته و از مضمون آنها چنین برمیآید که در زمان سلطنت شاه عباس ثانی شخصی موسوم به حاجی میرزا خان این مسجد را ساخت و در سال ۱۰۶۱ (۱۶۵۱ م.) ساختمان آن با تمام رسیده، کتیبه مزبور بخط محمد رضا امامی است. در ورودش جدیدتر و مورخ سال ۱۱۱۶ هجری است.

در مقبره خواجه میر حسن بر روی سنگوی بلندی که از کاشیهای سبز پوشیده شده سنگ قبری است که کتیبه زیرین صاحبش را معرفی میکند:

۱ - در تاریخ ۱۲ اسفند ماه ۱۳۱۵ (۳ مارس ۱۹۳۷) در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است.

«سلطان الاولیاء و برهان الاصفیاء امام الحق و الدنیا و الدین حسن بن الامام السعید»
 «عزّ الملة و الدین ابی عدنان حطّه الله شهاب غفرانه و کساء حلال رضوانه و اسکته»
 «بجوحه جنانه و کان وفاته لیله الخمیس العاشر رمضان سنة ثمان و ثمانین و سبعمائة»

مسجد حکیم^۱

مسجد حکیم ظاهراً در محل مسجدی قدیمی واقع گشته که توسط صاحب اسمعیل بن عبّاد وزیر مؤید الدوله و فخر الدوله دیلمی ساخته شده و لکن بکلی از بین رفته بوده است زیرا شاردن در باب مسجد حکیم مینویسد: «شالوده آن قبلاً قبرستان بزرگی بود». بانی این مسجد حکیم داوود میباشد که بگفته شاردن «سرپزشک شاه صفی اول» و بقول هوتوم شیندلر «رایزن طبیی شاه عباس ثانی» بوده است. شاردن در دنباله شرح حال حکیم مزبور مینویسد «چون در نتیجه پاره‌ای دسائس طرف بی‌لطفی شاه واقع شده و از پیش آمدهای بدتری می‌ترسید.....»
 بهندوستان گریخت و در آنجا باندازه‌ای ترقی کرد که شخص بزرگ و بسیار معتبری شد. بطوریکه در سفرنامه شاد روان نامدار برنیه^۲ دیده میشود حکیم داوود در جنگ اورنگ زیب با برادرانش بنام عربشاه سهم بزرگی داشته است به‌حض اینکه در هندوستان برمسند عزت استقرار یافت اموال زیادی برای خانواده خویش باصفهان فرستاد و خواه از راه میهن دوستی خواه برای آنکه نامش بر زبانها باشد اینکار را آنقدر ادامه داد تا این مسجد عالی را بنا نهادند».

برنیه در ضمن شرح مسافرت‌های خود از تقریب خان صحبت میدارد و این همان اسمی است که حکیم داوود در کتیبه سر در شمالی مسجد بآن نامیده شده

۱ - در تاریخ ۲۲ آذر ماه ۱۳۱۳ (۱۳ دسامبر ۱۹۳۴) در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. کتب و مراجع اطلاع عبارتند از: سفرنامه شوالیه شاردن..... چاپ ل. لانگس جلد هفتم صفحه ۴۶۲. عراق شرقی ایران تألیف ا. هوتوم. شیندلر صفحه ۱۲۲.

۲ - سفرنامه برنیه جلد دوم صفحه ۱۴۱ بعد.

اصفهان

بنابر این شخصی را که بر نیه از حوادث زندگانش تعریف میکند و مینویسد «بر اثر ادامه دسائس ..... بحال فلاکت و بدبختی در هندوستان بهلاکت رسید» درست همان کسی است که مسجد حکیم اصفهانرا بنا نموده است.

در کتیبه سر در شمالی مسجد اسم بانی مسجد را محمد الحکیم تقرب خواست و کاتب آن را محمد رضا الامامی ۱ و سال تاریخش را ۱۰۷۳ هجری مینویسد.

سر در شرقی مسجد که رو بروی مقبره حاجی کلباسی واقع میباشد عمل میرزا محمد کاشی پزاست و سال تاریخ آن در این عبارت کتیبه گنجانیده شده است:

«مقام کعبه دیگر شد از داود اصفهان ۲»

مجموع اعداد این ماده تاریخ بحساب ابجد ۱۰۶۷ (۷-۱۶۵۶ م) میشود، شاه عباس دوم از ۱۰۵۲ تا ۱۰۷۷ هجری (۱۶۶۷-۱۶۴۲ م) سلطنت نموده است.

در سمت جنوب صحن مسجد شبستانی است که محراب اصلی در آن واقع گردیده و دارای چندین کتیبه میباشد. یکی از آنها در پائین گنبد و دوازده آیه سوره جمعه (سوره ۶۲ قرآن مجید) را در بردارد و در آخر این عبارت خوانده میشود: کتبه العبد المذنب محمد رضا الامامی الاصفهانی الادهمی فی ۱۰۶۹» (۹-۱۶۵۸ م).

کتیبه دیگر حاشیه دور محراب است و بخشی از سوره اسراء (سوره ۱۷ قرآن مجید) را شامل و مورخ بسال ۱۰۷۱ (۱-۱۶۶۰ م) است و در آخر این عبارت خوانده میشود: «کتبه عمده رضا الامامی». کتیبه سوم در داخل همان محراب واقع و مورخ بسال ۱۰۷۱ هجری بوده باز بامضای محمد رضا الامامی میباشد. در همان قسمت ساختمان محراب دیگری موجود و مزین به کتیبه‌ای است که مشتمل بر نام دوازده امام و مورخ بسال ۱۰۶۹ هجری میباشد و باین عبارت ختم میگردد: «کتبه العبد المذنب الراجی الی الله محمد رضا الامامی الاصفهانی».

در ایوان جلوشیستان گنبد اصلی کتیبه‌ای شامل آیه الكرسي (آیه ۲۵۶ سوره بقره)

۱ - بخط نکت بر روی خشهای کاشی.

۲ - بخط نستعلیق.

آثار ایران

موجود است که محمد رضا امامی آخرش را امضاء نموده و مورخ بسال ۱۰۷۱ هجری است .

روبروی ایوان فوق در ایوان شمالی کتیبه ای وجود دارد که متضمن سورة الدهر بوده، آخرش باز بامضای محمد رضا امامی و مورخ بسال ۱۰۷۱ هجری میباشد . در همان نقطه کتیبه گچ بری نیز موجود است که بدین عبارت ختم میشود : « کتبه محمد رضا الامامی فی ۱۰۷۱ » .

نام کتاب دیگری موسوم به محمد باقر شیرازی در سال ۱۲۰۴ (۱۷۸۹-۹۰ م) ذیل کتیبه محراب سومی ذکر شده است که در سمت چپ محراب اصلی واقع میباشد .

مسجد ایلچی^۱

این مسجد در خیابان جدید الاحداث حافظ قرار دارد . سر درش بتمازگی برای مستقیم شدن خیابان تغییر مکان یافته و کتیبه زیبایی بخط ثلث دارد که متن آن از اینقرار است :

« قد وفق لبناء هذ المسجد فی زمان دولة السلطان الاعظم والخاقان الاکرم »
 « مروج مذهب الائمة المعصومین علیهم السلام السلطان بن السلطان والخاقان بن الخاقان »
 « ابو المظفر ساه سلیمان الحسینی الصفوی الموسوی بهادر خان خلد الله ملکه وسلطانه »
 « ووافق علی العالمیان عدله واحسانه صاحب سلطان بیگم بنت حکیم نظام الدین محمد الملقب »
 « حکیم الملک ایلچی و بسرکاری خواجه سعادت اتمام رسید فی ۱۰۹۷ (۱۶۸۵-۶ م) »
 « کتبه ابن محمد رضا محسن الامامی » .

این بنا مشتمل است بر صحن کوچک غیر منظم و بنائی دارای سه طاق در امتداد یکدیگر در سمت جنوب و یک شبستان کوچک زمستانی چیز دیگری ندارد . در

۱ - در تاریخ ۱۲ اسفند ماه ۱۳۱۵ (۳ مارس ۱۹۳۷) در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است .

اصفهان

شبهستان زیر گنبد اصلی محرابی است که در اطراف آن کتیبه حاوی آیات قرآن نوشته شده و مورخ سال ۱۰۹۴ (۱۶۸۳ م.) می‌باشد.

مدرسه^۱ و کاروانسرای مادر شاه

یکی از معروف ترین ابنیه اصفهان مدرسه‌ای است که توسط مادر شاه سلطان حسین ساخته شده و در سمت چپ خیابان چهار باغ میانه قسمت بالای خیابان و پل الله وردیخان واقع می‌باشد. عقب آن کاروانسرای وسیعی است که اکنون بصورت ویرانه‌ای در آمده و در همان موقع ساختمان مدرسه توسط بانوی نامبرده برای تأمین درآمد مدرسه و دانشجویان آن احداث گردیده بوده است. از خیابان چهار باغ میتوان بوسیله بازار وسیعی که در طول جانب شمالی مدرسه ساخته شده است (بازارچه بلند) بکاروانسرای مزبور رسید.

۱ - در تاریخ ۱۵ دیماه ۱۳۱۰ (۶ ژانویه ۱۹۳۲) در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. کتب و مراجع اطلاع عبارتند از: مقاله معماری اسلامی ایران بقلم م. و ان برخم در ژورنال دساوان شماره فوریه ۱۹۱۱ صفحه ۶۲. کتاب یکسال میان ایرانیان تألیف ا. گ. گ. براون صفحه ۲۱۷. ابنیه جدید ایران تألیف پ. کوست صفحه ۲۷-۲۶ شکل ۳۱-۱۸. ایران و کادنه و عیلام بقلم ژ. دیولافوا در مجله دور دنیا سال ۱۸۸۶ ششماه دوم صفحه ۱۴۲. مقاله مسجد در دائرة المعارف اسلام بقلم ا. دیز. صنعت ساختمانی ملل اسلامی تألیف ا. دیز صفحه ۶۷-۱۰۶. مسافرت بایران، ایران جدید تألیف ا. فلاندن و ب. کوست شکل ۶۱. سفر نامه ایران تألیف ا. فلاندن جلد اول صفحه ۳۵۱. صنعت اسلامی تألیف ا. گایه صفحه ۴-۱۸۳. ساختمانهای اسلامی تألیف ه. گدوک و ا. دیز صفحه ۵۴۷. ۲۸۱. سه سال در آسیا تألیف دو گوینو جلد اول صفحه ۲۳۰. بعد. سفر نامه. . . . تألیف کریتر جلد اول صفحه ۴۳۹. بعد. بسوی اصفهان نگارش پ. لوتی صفحه ۲۲۷-۲۲۱. در آسیای مسلمان تألیف م. پ. برنو صفحه ۱۰۸. رساله صنعت اسلامی قسمت معماری بقلم ه. سالادن صفحه ۴۱۲-۴۰۷ و ۴۳۵. آثار ساختمانی ایران تألیف ف. زاره صفحه ۸۶-۸۳. تصویر ۱۱۰-۱۰۶ شکل ۶۷-۶۶. مقاله مناره‌های اصفهان بقلم م. ب. اسمیت در جزء دوم جلد اول آثار ایران صفحه ۱۸۵. متن فارسی و صفحه ۶-۳۵۴. متن فرانسه تاریخ ایران تألیف پ. م. سایکس جلد دوم صفحه ۲۰۱. شرح ایران و ارمنستان و بین النهرین تألیف ش. تکسیه جلد اول صفحه ۱۶۴. شکل ۷۸-۷۶ و جلد دوم صفحه ۱۳۹-۱۳۷.

آثار ایران

درس‌در بزرگ مدرسه مینویسد بنای مزبور بسال ۱۱۲۲ (۱۱ - ۱۷۱۰ م) با تمام رسیده است، لکن این سال را باید تنها مربوط با تمام سر در دانست زیرا سال تاریخ کتیبه‌های مختلف دیگر مدرسه بین ۱۱۱۸ و ۱۱۲۶ (۱۷۱۴ - ۱۷۰۶ م) میباشد.

هیچ بنائی در اصفهان مانند این مدرسه تخیلات شاعرانه جهانگردان اروپائی مانند ژ. دیولافوا و گوینو و فلاندرز و لوتی را تحریک نموده است مخصوصاً لوتی که در نوشته‌های خویش تعریف فشنگک و نسبة عجیبی از صنعت ایرانی نموده میگوید: «ترکیبی که دارای ریزه کاریها و جزئیاتش در هم و برهم و از مجموع آن صورتی ساده و آرام بوجود می‌آید. این است سر بزرگ صنعت ایرانی چه در این بنا و چه در جاهای دیگر».

کلمه سر در این مورد لغت مناسبی است «لکن چه ویرانی حزن آور و مشومی!» بجهتدی که عمامه سیاه بر سر داشت شکوه مینمود که مسجد عالی و شگفت وی رو به خرابی رفته و طولی نخواهد کشید که با خاک یکسان خواهد شد، میگفت دیر زمانی است طفلم را از دویدن در این مکان منع کرده ام مبادا کوچکترین چیزی از ساختمان بلغزد ولی هر روز صدای افتادن و ریزش پیای کاشیها بگوشم میرسد..... ضمن این گفتگو گل سرخی را که در دست داشت به بینی نازک و لاغر مومی رنگش نزدیک نمود^۱.

بنائی را که گوینو در سال ۱۸۵۵ میگفت «یک کاشی کسر ندارد» و «از روز اولش هم نوتر است»^۲. در موقع مسافرت لوتی باصفهان یعنی کمتر از پنجاه سال بعد از آن تاریخ منظره و ویرانی روز افزونی را نشان میداده است و این مسئله بار دیگر مایه انتقاد و تکذیب صنعت ایرانی در دوره شاهان اخیر صفویه میباشد.

خرابیهای آن بازهم تعمیر شده و مدرسه بتازگی کاملاً ترمیم گردیده و مجدداً میتوان گفت «از روز اولش هم نوتر است». پوشش خارجی گنبد بکلی تجدید شده

۱ - بسوی اصفهان صفحه ۷-۲۲۶.

۲ - سه سال در آسیا جلد اول صفحه ۲۴۰ و ۲۳۳.

اصفهان

فقط در ابتدای امسال (۱۳۱۵) نصب کاشی های کتیبه بزرگ بدنه آن باقی و از مدتها پیش بجز نام کاتب چیز دیگری از آن نمانده بود که در این عبارت خوانده میشود :

« کتبه عبد الرحیم فی ۱۲۲۲ »

غیر از کلمات اخیر کتیبه ، کسی از قسمتهای دیگر آن کمترین اطلاعی نداشت . بدین مناسبت کتیبه جدیدی که قطعات باقیمانده کتیبه قدیمی در آن گنجانیده شده در نظر گرفته شد و بر بدنه کتبند نصب گردید . تنها خاتمه کتیبه جدید با کتیبه قدیم تطبیق میکند .

در کتاب تکسیه و مخصوصاً در ککوست ترسیمات عالی از این مدرسه و کاروانسرای که بدان تعلق داشته موجود است ، کاروانسرای مزبور را ظل السلطان فروخته بود و تازگی بدولت مسترد شده است . شاید بتوان بتعمیر این قسمت از مجموعه ساختمانی که بدون تردید کاملترین ساختمانهای اصفهان میباشد و مورس پرنو نیز این مطلب را کاملاً درست گفته است موفق گردید .

مسجد علی قلی آغا^۱

این مسجد ~~نکته~~ جالب توجهی ندارد جز اینکه نمونه ای از تزیینات معمولی عهد شاه سلطان حسین در آن دیده میشود . تزیینات مزبور باصطلاح معماران و استادان کاشیکار گره کاری بوده ، عبارت از نقوش هندسی منظمی است که بشیوه معرق کاری از قطعات کاشی هندسی شکل ترتیب داده شده ، رنگ آنها عموماً دارای زمینه زرد میباشد .

مسجد مزبور و حمام مجاور آن^۲ توسط یکی از خواجه سرایان شاه سلطان

۱ - در تاریخ ۲۲ آذر ماه ۱۳۱۳ (۱۳ دسامبر ۱۹۳۴) در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است .

۲ - با مسجد علی قلی آغا در يك تاريخ به ثبت رسیده است .

آثار ایران

حسین موسوم به علی قلی آغا ساخته شده و سال تاریخ آن ۱۱۲۲ (۱۱-۱۰۱۷۱۰ م.) است.

مدرسه شمس آباد

این مدرسه در محله شمس آباد کنار جوب شاه واقع گشته و بهمین مناسبت مدرسه شمس آباد نامیده شده است. این شرح در کتیبه حاشیه سردر آن خواننده میشود:

«قد وفق باتمام هذه المدرسة المباركة في ايام سلطة السلطان الاعظم والخواقان»
«الافخم الاكرم مروج مذهب الائمة المعصومين عليهم السلام شاه سلطان حسين»
«الموسوي الحسيني خلد الله ملكه وافاض على العالمين بره واحسانه عاليه حضرت الاكرم»
«ميرزا محمدههدي بن المرحوم ميرزا محمد تقى التاجر العباس آبادي كتبه عبد الرحيم»
«۱۱۲۵» (۱۴-۱۳۱۷ م.)

قلعه طبرك (تبرك)

قلعه طبرك یا ارگ قدیمی اکنون چهار دیواری خرابه‌ای بیش نیست که اطرافش را دیوارهای خشتی بلند و سنگر هائیکه مسلط ببقایای خندقهای کهنه میباشد احاطه نموده و درونش به مزرعه جوکاری تبدیل یافته است.

این قلعه را رکن الدوله دیلمی و پسرش فخرالدوله ۱ و عضد الدوله و سلطان سلجوقی پادشاه قدیم ایران که در سال ۱۰۸۰ میزیسته ۲ یعنی ملکشاه و شهریاران دیگر ساخته اند. این اطلاعات متناقض اتفاقاً کاملاً صحیح است زیرا این استحکامات

۱ - عراق شرقی ایران تألیف ا. هوتوب شیندار صفحه ۱۲۲.

۲ - سفرنامه شوالیه شاردن . . . . . ج ۱ . لاگس جلد هفتم صفحه ۴۹۱.

اصفهان

کلی غالباً ویران گشته و از نو ساخته شده است. این ویرانیها و ساختمانهای مجدد مخصوصاً مربوط بدوره آل بویه و سلجوقیان است که تصرف شهر پیوسته مورد گفتگو بوده است لکن در دوره شاهان صفوی قلعه طبرک چندین بار تغییر شکل پیدا نموده است. در زمان شاه عباس اول بقول پیتر و دولاواله « بیرون قلعه ..... خندقی نیست که مانند قلعه های نظامی آنها احاطه نماید و خاکریز و جان پناه ندارد بلکه تنها دیوار بلند و نسبتاً ستبری است که از سنگ و سنگریزه ساخته نشده بلکه خشت خام است که در آفتاب خشک شده » شاردن نیز پنجاه سال بعد شرح قلعه مزبور را چنین مینویسد :

« این قلعه شکل چهار گوش غیر منظمی دارد که قطر آن تقریباً هزار قدم میباشد. تمام آن باخشت ساخته شده و سمت بیرون آن سفید کاری شده است. دیوارش بسیار بلند و کنگره دار بوده جان پناه بلندی بر استحكام آن میافزاید. اطرافش در فاصله های معین برجهای گرد ساخته اند و کمانی آن به ۱۲ تا ۱۴ قدم میرسد. دور آن را خندقی احاطه نموده و کنار خندق خاکریزی است که ضخامت آن بیش از سی قدم میباشد و بخوبی میتواند برای دفاع قلعه مورد استفاده قرار گیرد. دیوار دیگری در جلو آن و کوتاهتر از دیوار اصلی قلعه ساخته شده است. قلعه مزبور دیواری نیز برای اتصال سنگر گاهها دارد..... » ۲ .

تاورنیه که ده سال پیش از شاردن اصفهان را دیده است قلعه طبرک را چنین توصیف میکند: « طول قلعه نظامی اصفهان ..... دوبرابر عرض آن است. هیچگونه وسایل مدافعه جز برج مدور بی قواره ای که مانند تمام قسمتهای قلعه از خشت ساخته شده است ندارد » ۳ .

بنابر این احتمال میرود که در اواخر سلطنت شاه عباس دوم یا در اوایل پادشاهی شاه سلیمان قلعه طبرک تغییر شکل کلی یافته باشد. بدین ترتیب که از صورت مستطیل

۱ - سفرنامه پیتر و دولاواله چاپ پاریس ۱۶۶۴ .

۲ - شاردن جلد هفتم صفحه ۴۸۳ .

۳ - مسافریهای شش گانه ژ . ب تاورنیه چاپ پاریس ۱۶۷۹ صفحه ۴۴۰ .

آثار ایران

بلند به چهار گوش غیر منظمی مبدل گشته و اطرافش خندق و خاکریز و دیوار کوتاه و دیواری که شاردن ذکر نموده و برجها و بیکدیگر متصل میساخته است احداث نموده اند.

اولتاریوس قلعه مزبور را بصورتی که در زمان شاه عباس اول بوده دیده و چنین مینویسد: «در عقب کاخ شاهی قلعه واقع شده که آنرا طبرک قلعه مینامند. این قلعه برای ارگت مورد استفاده بوده ..... و فی الواقع بوسیله خاکریز و چندین سنگر گاه مستحکم شده است. سنگر گاههای مزبور در بالا خیلی باریک و تیز است و بدین جهت نیگلا هم ۱ ..... آنها را برج دانسته است» ۲.

تالار اشرف^۳

این بنا در داخل کاخ شاهی واقع شده هیچگونه ارتباطی با اشرف افغان^۴ ندارد بلکه بمعنی تالار با افتخار (اشرف تالارها) است و معروف است شاه عباس ثانی آنرا ساخته است.

لکن شاردن که در اواخر سلطنت این پادشاه و در زمان پادشاهی جانشین وی شاه سلیمان تا سال ۱۰۸۸ هجری (۱۶۷۷ م.) در اصفهان میزیسته هیچ از این تالار صحبتی نکرده است. بعلاوه ضمن قرائت شرح «تاجگذاری سلیمان»^۵ ملاحظه میشود بنائیکه شاردن

۱ - به شرح مسافرت نیگلاهی از هرمز به اصفهان در روز نامه لائت تحت عنوان ایران Persia seu Regni Persici Status چاپ لندن سال ۱۶۳۳ و ۱۶۴۷ مراجعه شود.

۲ - سفرنامه آدم اولتاریوس ..... ترجمه ۱. دووبکفورحات پاریس ۱۶۶۶ جلد اول صفحه ۵۳۱.

۳ - در تاریخ ۱۵ دیماه ۱۳۱۰ (۶ ژانویه) در نهرست آثار ملی ایران به بیت رسیده است.

۴ - بر حسب تعریف شاردن تالار در واقع یعنی اطاقی که مانند یک صفا از زمین بلندتر باشد (جلد نهم صفحه ۴۷۱).

۵ - اشرف افغان از سال ۱۱۳۷ تا سال ۱۱۴۲ هجری در ایران سلطنت نمود و در آن سال از پادشاه شکست خورده فرار کرد.

۵ - سفر نامه شوالیه ساردن ..... چاپ ن. لانگس جلد نهم صفحه ۵۷۳ - ۳۹۷ و جلد دهم صفحه ۱۴۰ - ۱.

اصفهان

بنام تالار طویلہ معرفی کرده و شاه سلیمان در آنجا تاجگذاری نموده عیناً همان محلی است که اکنون تالار اشرف در آنجا واقع است. باری نقشه‌های اطلس شاردن و توصیفی که مشار الیه کرده مانع است که بنای فعلی که تماماً از آجر و دارای سقف ضربی است با عمارت مختصر کلاه فرنگی مانندی که «از هر سو باز بوده و در يك قرن پیش توسط شاه طهماسب» بنا گردیده بود اشتباه شود.

بنا بر گفته شاردن «این بنا تقریباً تمامش از چوب ساخته شده است..... سقف آن مسطح و بر جرزهای منحنی استوار گشته است، این جرزها از ورقه ضخیمی از طلا پوشیده شده و سقف را بیلندی ۲۶ یا ۲۷ پانگه داشته‌اند، سقف بنا را با چوب و تخته کار کرده و آلت بندی نموده اند در نتیجه صورت قاب بندی پیدا کرده و طلا در آنجا چون سایر نقاط عمارت میدرخشد.....»^۱

بنا بر این باید چنین بیندیشیم که تالار اشرف در آخر سلطنت شاه سلیمان و یادر زمان پادشاهی شاه سلطان حسین ساخته شده است. میگویند در ابتدای جنگ عالمگیر ۱۹۱۸-۱۹۱۴ تالار فوق انبار علوفه بوده و بعد سرباز خانه يك قسمت از نظامیان روس شده سپس موزيك نظامی در آنجا استقرار یافته است. تزیینات نقاشی ذیقیمت و گچ بریهای ظریفش در آنموقع زیر اندود و گچ پنهان بوده است.

تقریباً هشت سال پیش تصمیم بخرابی بناهای سمت راست و چپ این بنا که باعث نگاهداری سقفهای ضربی آن بود گرفته شد و در نتیجه عمارت مزبور ناپایدار و تعادل را از دست داده و خطر نا کمترین صورت را پیدا کرد. طاقهای ضربی اطاقهای جنبین تالار بطرف بیرون فشار آورده شروع بیاز شدن نمود و گنبد مرکزی عمارت نیز التبع تکان میخورد، در اینموقع اداره باستان شناسی موفق بتحصیل اعتبار لازم برای ترمیم این خرابیها گردید.

بوسیله ساختن پشته‌های متعدد بنا نگاهداری شد. سقفها ترمیم گردید

۱ - جلد نهم شاردن صفحه ۴۷۰ - ۴۶۹ و نیز توصیف دیگر تالار طویلہ در جلد هفتم آن کتاب صفحه ۳۷۳ دیده شود. به سفر نامه آدم اولتاریوس ترجمه ۱. دو ویکتور چند اول صفحه ۴۹۰. نیز مراجعه گردد.

آثار ایران

و ضمناً از موقعیت استفاده نموده محلی نیز برای اداره فرهنگ اصفهان در عین حال بنا نمودند. اندود کچ که روی تزیینات داخلی عمارت را پوشانیده بود برداشته شد و کچ بریها ترمیم گردید. تالار اشرف محل کمیسیونهای فرهنگی شده و بنای مزبور که بدین ترتیب تحت تعمیر واقع گشته بود از خطر جست و تحت مراقبت و مورد استفاده قرار گرفت.

آتشگاه^۱

در مغرب اصفهان سر راه نجف آباد ابتدا خانقاه شیخ عبدالقاسم دیده میشود که ذکر آن گذشت. پس از آن دهکده کرلادان است که منار جنبان معروف در آنجا واقع گشته و این دو مناره بر فراز ایوان مقبره شیخ عبد الله بن محمد بن محمود بن سقسلابی که در سال ۷۱۶ هجری فوت نموده ساخته شده است. دو میل دورتر از آن جاده از پای تپه مخروطی شکلی میگذرد که خیلی سرایشیب است و آنرا آتشگاه مینامند. در قسمت بالای این تپه ویرانه های ابنیه چندی است که بر روی یکدیگر ساخته بوده اند و برخی از آنها بطور واضح متعلق بدوره اسلام و برخی دیگر بطور یقین مربوط به پیش از اسلام میباشد. پاره دیوارها از خشتهای پهن و ضخیمی درست شده است که هر طبقه آنها بوسیله نی از طبقه دیگر جدا میباشد.

ساختمان کوچک آجری که بر قله تپه واقع گردیده و طاقهای شکسته در بر دارد

۱ - به کتب زیرین مراجعه شود: ایران تألیف دهبو صفحه ۲۳. سفرنامه ایران تألیف ا. فلانندن جلد اول صفحه ۳۷۱. دومین مسافرت بایران تألیف ح. موریه جلد ناریس ۱۸۱۸ جلد اول صفحه ۳۰۱ - ۲.

۳ - به کتب زیرین مراجعه شود: سفرنامه . . . . . تألیف اوپران جاب لندن ۱۷۵۹ صفحه ۲۲۵. یکسان در میان ایرانیان تألیف ا. ک. براون صفحه ۲۲۲. ابنیه جدید ایران تألیف ب. کوست صفحه ۳۶ - ۳۵. مقاله ایران و کلد و عیلام بقلم ر. دیولافوا در مجله دور دنیا سال ۱۸۸۶ ششماه دوم صفحه ۱۵۵ - ۱۵۴. دائرة المعارف اسلام مقاله اصفهان بقلم ک. هوار. مقاله منارهای اصفهان در آثار ایران جزء دوم جلد اول صفحه ۱۸۴ من فارسی و صفحه ۳۵۴ متن انگلیسی نگارش . ب. سمیت.

جلفا و فرح آباد و قبرستان آرامنه

در ساحل راست زنده رود از پل مارنان تا باغ هزار جریب جلفا و خرابه های کاخ وسیعی از شاه سلطانحسین و قبرستان معروف بقبرستان آرامنه که حتماً باید آن را قبرستان غیرمسلمانان بگویند واقع شده است . دورتر از این سه مکان در مشرق جاده شیراز تا پل خواجه قبرستان مسلمین یعنی تخت پولاد قرار دارد .

پنرود و لاله مینویسد که اصفهان از « چهار محل » تشکیل گردیده که سه محل آن توسط شاه عباس اول « تازه ساخته شده » و چهار گوشه ای را که بوسیله رود خانه و چهار باغ درست میشود اشغال نموده است . در باب بزرگی شهر یعنی آنچه که شامل محوطه بین دیوارها بوده و اصفهان نامیده میشود این قسمت از ناپل کوچکتر نیست یا اگر باشد کمی کوچکتر از آنست . لکن علاوه بر آن سه محل دیگر نیز هست که بامر شاه احداث شده و با اصفهان بسیار نزدیک است . یکی از این سه محل تبریز جدید است و مردمی را که شاه از تبریز کوچانیده اکنون در این محل ساکن میباشند و با وجود این شاه میل ندارد آنرا تبریز جدید بنامند بلکه باید آنجا را بنام وی عباس آباد گفت .

محل دیگر جلفای جدید است که جز مسیحیان ارمنی که همه بازرگانان بسیار ثروتمندی هستند کسی دیگر در آنجا ساکن نیست . بطور خلاصه شاه تمام این مردم را از نقاط مختلفه بداخله کشور سوق داده است تا در مرز ترکیه از نظر دور نباشند و روزی از دستش بیرون نروند با این ترتیب نقاط نهائی کشور خویش را ول کرده و مردم آنجا را تا این محل که مرکز ایران است کوچانیده و در آنجا اراضی دیگری برای کشاورزی بایشان داده است بدین طریق خاطر وی از تهیه نفوسی که بعظمت شهر اصفهان و ثروت و زیبائی آن کمک های شایان میکنند مطمئن و آسوده شده است .

آثار ایران

بخش سوم محلی است که کبرها یعنی کفار و بت پرستان (بعقیده پیترودولاوله) در آن سکونت دارند^۱. جهانگردان متعدد مخصوصاً باین علت که در دوره صفویه مسیحیان جز در موارد استثنائی در شهر نمیتوانسته اند سکونت نمایند و عموماً ایشان را در جلفا منزل میداده اند از اصل و منشاء این شهر آرامنه صحبت داشته اند. این شرح مختصری که از خامه «جهانگرد معروف» پیترودولاوله در اینجا نقل شد برای یاد آوری نام وی کفایت میکند^۲. فقط در اینجا این نکته را علاوه میکنیم که يك شاعر ارمنی جلفا موسوم به پانغراغلو تاریخ مهاجرت همشهریهای خودش را در پائیز ۱۰۱۲ هجری (۱۶۰۳ م.) تعیین نموده است^۳.

جلفا بسرعت زیاد محله مهم خارج شهر اصفهان شد و دارای صنعت و بازرگانی بسیار معتبر و فعالی گردید. ساکنین آن قبل از هر چیز فکر و خیال کاملاً آسوده‌ای پیدا کردند و کلیسایهای باشکوه بنا نمودند، از کلیسای هائی که هنوز باقی است کنیسه بتلیم و کنیسه مریم و کلیسای معتبر سن سوور است^۴ که بین سالهای ۱۰۱۵ و ۱۰۶۵ هجری (۱۶۵۴ - ۱۶۰۶ م.) ساخته شده است. کلیسای اخیراً ذکر دارای نقاشیهای جالب دقتی است که نقوذ صنایع ایتالیا در آن مشهود و گاهگاه با ذوق و سلیقه ایرانی بطور غریب و عجیبی مزوج گردیده است.

دوره آبادی و رونق جلفا تقریباً يك قرن طول کشید معذک شاردن در زمان شاه سلیمان نوشته است که این مکان خیلی از ثروت و شکوه و آبادی و وفور جمعیتی که در زمان سلاطین سلف داشت افتاده است^۵. در زمان شاه سلطانحسین آرامنه از

۱ - سفرنامه پیترودولاوله چاپ پاریس ۱۶۶۴ جلد دوم صفحه ۳۹.

۲ - به فهرست کتب و مراجع اصطلاحیکه در آخر مقاله جلفا در دائرة المعارف اسلام ذکر شده مراجعه گردد.

۳ - مقاله آرمناک ساکیسیان در باب دومهال ارمنی معنی بسال ۱۶۷۴ در شماره ۱۷۴ مجله تاریخی.

۴ - در ۱۵ دیماه ۱۳۱۰ (۶ ژانویه ۱۹۳۲) در فهرست آثار تاریخی ایران به نیت رسیده است بکتاب ذیل مراجعه شود: سفرنامه ایران تألیف ا. فلاندن جلد دوم صفحه ۱۳، مشرق تألیف ا. فلاندن شکل ۴۳. تاریخ آسیا تألیف ر. گروسه جلد سوم صفحه ۱۶۹. سفرنامه ایران تألیف ج. موریه ترجمه فرانسه جلد اول صفحه ۳۱۷.

۵ - سفرنامه شوالیه شاردن . . . . . چاپ ل. لانگس جلد هشتم صفحه ۱۱۵.

اصفهان

دارائی و امتیازات خویش محروم شدند و نادرشاه که احتیاج زیاد پول داشت کار را یکسره و ارامنه را خانه خراب کرد. جلقا که در ابتدای قرن ۱۸ شماره ساکنینش به ۶۰۰۰۰ میرسید امروز بیش از چند هزار جمعیت ارمنی ندارد.

کاخ عظیم فرح آباد بعد از جلقا و در مشرق آن محل توسط شاه سلطان حسین ساخته شد. هنوز میتوان ترکیب و هیئت کلی آنرا باز یافت لکن از خود بناها بجز توده از قسمتهای مختلف دیوارهای خشتی چیز دیگری باقی نمانده است. فرح آباد خاک می شود و خاک آن را بوسیله الاغ بتدریج بمزارع مجاور میبرند، در معنی تاریخ معماری ایران چیز بزرگی را از دست نمیدهد زیرا منظره این توده ساختمانها با وجود ترسیمات مفید بودوان^۱ در حقیقت نه بزرگ و جالب توجه نه مجلل و با هیمنه بوده، دیوارهایش بسیار بزرگ و اطاقهایش بسیار تنگ و سقف هایش بسیار سنگین و کوتاه بوده است. کاخ مزبور تنها از حیث میزان متر مربع زمینی که ساختمان آن را اشغال مینموده است بزرگ بوده قطعات تزییناتی که هنوز در محل باقیمانده و همچنین نوشته های جهانگردان از زشتی آن حکایت میکند. بگفته یکی از این جهانگردان «در عمارتی بکلی ویران هنوز پلکان کوچکی وجود دارد که باطاقی میرسد، دیوارهای سفید این اطاق بانقاشیهای آبی رنگی آراسته است، شکل کلیه چهارپایانی که ایرانیان میشناختند از شیر گرفته تا موش در این نقوش دیده میشود، حیوانات دوبردو مرتب شده اند و این ترتیب که چندین بار بهمین قرار تکرار گشته است همه جا بدو غلام منتهی میگردد که کلاه گوشی بر سر داشته و سر خود را خم نموده و دست بسینه ایستاده اند، در تمام این تصاویر کمتر رعایت تناسب شده و نقاشی آنها نسبتاً متوسط است»^۲ ژان دیولافوا درست گفته است که لطف و زیبایی اقامتگاهشاهی بفرآوانی آب و طراوت پیشه‌ها و قشنگی منظر آن بود^۳ و بدون شك شاه سلطان حسین نیز که پادشاهی

۱ - مقاله اصفهان در زمان سلطنت شاهان بزرگ بقلم ا. بودون در مجله اورباپسم شماره ۱۰ صفحه ۳۲-۳۷.

۲ - ایران نالیف دو بو صفحه ۲۳.

۳ - مقاله ایران و کلاه و عیلام بقلم ژ. دیولافوا در مجله دوردیا سال ۱۸۸۶ شماره دوم صفحه ۱۶۶.

آثار ایران

سست و ناتوانی بودیش از این توقع نداشت ، موقعیکه دسته های افغانی نزدیک اصفهان ظاهر شدند این پادشاه از همین مکان فرار اختیار کرد و عمود افغان در همین محل مستقر شد و بار سلطان صفوی اخیرالذکر همانجا قدرتی را که از نیاکان بوی رسیده بود از دست داد و « بدانجا آمده با دست خویش جیقه شاهی را به عمامه دشمن خود نصب نمود »^۱.

از جانب شرقی خرابه های کاخ فرح آباد تا دیوار غربی باغ هزار جریب « قبرستان آرامنه » واقع گردیده است (شکل ۶۱ اصل فرانسه) ، در آنجا سنگ قبرهای متعددی نیز از خارجیان دیده میشود . منجمله چندین قبر که نزدیک بنای گنبد داری واقع گشته متعلق است به خانواده De l'Estoile که اصلاً از لیون بوده در قرن ۱۸ باصفهان آمده در آنجا مسکن گزیده اند . ملکه ای از این خانواده با ژاکب روسو که عم بزرگ ژان ژاک روسوی معروف میباشد ازدواج نمود . ژاکب روسو مدت ۴۸ سال در اصفهان زیسته و در آنجا وفات یافته است . ترجمه کتیبه ای که مدفن ویرا معرفی میکند چنین است :

« در اینجا استاد ساعت ساز نامدار و متشخص یعقوب روسو از اهالی ژنو آرمیده است ، ۷۴ سال زندگی نمود ، ۴۸ سال در اصفهان بسر برد و در ۲۲ مارس ۱۷۵۳ « وفات یافت » .

در نزدیکی آنجا مدفن همردو هل دیده میشود که او نیز در اصفهان فوت نموده و روی سنگ قبرش چنین نگاشته است : « اینجا هرهل فرانسوی آرمیده است »
« در ۱۸ اوت ۱۸۴۸ در اصفهان فوت نمود » .

جلفا و فرح آباد و قبرستان آرامنه در امتداد یکدیگر پای « کوهستان اصفهان » که « کوه صه » نیز میامند واقع گشته و در آنجا ضمن سایر بقایای ساختمان های مختلفه چون پاسگاههای مستحکم و آتشگاه و صومعه و غیره خرابه های کاخ کوچکی

۱- سفرنامه ایران نالیف ا . فلاندن جلد دوم صفحه ۱۹ .

اصفهان

نیز نمودار است که برای شاه سلیمان ساخته شده^۱ و ارزش آن بهیچوجه از کاخ فرح آباد بیشتر نیست .

در اینجا بجز آثار مهم اصفهان^۲ از چیز دیگر صحبت نداشتیم . از سایر آثار این شهر یا بذکر سال تاریخ قناعت نموده یا اصلاً گفته‌گوئی از آن نشده است زیرا این ابنیه از دو حال خارج نیست یا این است که اساساً هیچگاه اهمیت زیادی نداشته و اکنون هم شایان توجه چندانی نیست و یا اینکه در حال حاضر اطلاعات ما در باره آنها خیلی مختصر است . پاره‌ای از ابنیه واقعاً بقدری در دفعات مختلفه تعمیر و دگرگون شده و تغییر شکل یافته که شناسائی صورت اولیه و تهیه تاریخچه آن بسیار دشوار است . از طرف دیگر کتیبه‌ها غالباً ویران شده یا کم و بیش در زیر ساختمانهای تازه تر پنهان گشته یا در ضمن کارهای مختلف بد تعمیر شده یا بد بجای خود نصب گردیده و یا عمداً آنها را بصورت بدی تغییر داده اند ، مخصوصاً در عهد صفویه کتیبه‌ها درهم و برهم و تقریباً نامفهوم بوده است . بناهای دیگری نیز یقیناً وجود دارد که هنوز پیدا نکرده اند . مقصود از این بررسی چنانچه ذکرش گذشت جز نشان کردن پاره نقاط و علامات ثابتی که برای اطلاع یافتن از معماری ایران باسانی قابل بازدید باشد چیز دیگری نیست و از نقطه نظر خود شهر اصفهان این بررسی تنها طرحی است که برای نگارش تاریخ ابنیه شهر مزبور ریخته شده ، کم کم تحقیقات وسیع تری که بیشتر جنبه اختصاصی داشته باشد در پیرامون این طرح واستخوان بندی خواهد شد .

رنج هر روز برای همانروز کافی است . آندره گدار

۱ - بنای مزبور توسط افغانها خراب شد . بکنب ذیل مراجعه شود : ایران . . . . . تألیف ژ . دیولافوا صفحه ۱۶۶ . شاردن جلد هشتم صفحه ۱۱۷ حاشیه شماره او صفحه ۱۱۸ . مسافرت در خاک عمانی تألیف اولیویه جلد پنجم صفحه ۶-۱۹۵ .
 ۲ - شاردن در محوطه دیوارهای شهر ۱۶۲ مسجد و ۴۸ مدرسه شمرده است (چند هشتم - صفحه ۱۳۴).

تاریخهای ابنیه شهر اصفهان و اطراف آن^۱

قرن پنجم هجری

- ۴۸۵-۴۶۵ (۱۰۹۲-۱۰۷۲ م) مسجد جمعه - ساختمان گنبد اصلی و بزرگ در زمان سلطان ملکشاه توسط خواجه نظام الملک .
- ۴۸۱ (۱۰۸۸-۹ م) مسجد جمعه - ساختمان گنبد کوچک (گنبد خاکی) بتوسط تاج الملک .
- ۴۹۱ (۱۰۹۸ م) مناره مسجد برسیان .

قرن ششم هجری

- ۵۰۱ (۱۱۰۷-۸ م) مناره چهل دختران .
- ۵۱۵ (۱۱۲۱-۲ م) مناره غار .
- ۵۱۵ مسجد جمعه - تجدید ساختمان سردر شمال شرقی .
- ۵۲۶ (۱۱۳۲ م) مناره مسجد سین .
- ۵۲۸ (۱۱۳۴ م) محراب امامزاده کرار در بوزون .
- ۵۶۳ (۱۱۶۷-۸ م) ساختمان امامزاده احمد .

قرن هشتم هجری

- ۷۰۳ (۱۳۰۳-۴ م) پیر بکران - مرگ محمد بن بکران و تبدیل ایوانی که در آنجا درس میداد به مزار او . این سال تاریخ سه مرتبه در بنای مزبور ذکر گردیده است : یکی روی سنگ مقبره و سومی روی قبر و دیگری روی یکی از بدنه های سر در دهلیز ورودی .
- ۷۱۰ (۱۳۱۰ م) مسجد جمعه - محراب سلطان الجایتو خدا بنده .
- ۷۱۲ (۱۳۱۲-۱۳ م) پیر بکران بالای صفا پیر .
- ۷۱۵ (۱۳۱۵-۱۶ م) ساختمان مسجد اشترجان .
- ۱ - این صورت هنوز ناتمام است بتدریج بهتر و کاملتر خواهد شد .

اصفهان

- ۷۲ (۱۳۳۴ م -) ساختمان امامزاده جعفر .
- ۷۲۵ (۱۳۲۵ م -) ساختمان مدرسه امامی .
- ۷۴۱ (۱۳۴۰-۱ م -) ساختمان قبر بابا قاسم .
- ۷۶۸ (۱۳۶۶-۷ م -) مسجد جمعه - ساختمان مدرسه (صفه عمر) و چهارستون واقع بین ایوان شمالی و گنبد خاکی .
- ۷۷۸ (۱۳۷۶-۷ م -) مسجد جمعه - اتمام کاشیکاری محراب مدرسه (صفه عمر) .

قرن نهم هجری

- ۸۵۱ (۱۴۴۸ م -) مسجد جمعه ساختمان شبستان زمستانی .
- ۸۵۴ (۱۴۵۰-۱ م -) ساختمان خانقاه نصر آباد (کتیبه سردر) .
- ۸۵۵ (۱۴۵۱-۲ م -) خانقاه نصر آباد (مطابق بدنه کاشیکاری که بر بالای سردر و رودیست) .
- ۸۵۷ (۱۴۵۳ م -) اتمام درب امام .
- ۸۸۰ (۱۴۷۵-۶ م -) مسجد جمعه - تعمیرات - نصب تزیینات کاشیکاری ایوان جنوبی و نماهای سمت حیاط .
- ۸۹۵ (۱۴۸۹-۹۰ م -) ساختمان سردر بقعه شیخ امیر مسعود .

قرن دهم هجری

- ۹۰۲ (۱۴۹۶-۷ م -) ساختمان سردر زاویه موسوم به درب کوشک .
- ۹۱۸ (۱۵۱۳ م -) ساختمان مقبره هارون ولایت .
- ۹۲۸ (۱۵۲۱-۲ م -) مسجد علی - ساختمان مسجد مزبور (نه مناره آن که متعلق بعهد سلجوقی است) بر طبق ماده تاریخ مذکور در آخر کتیبه سردر .
- ۹۲۹ (۱۵۲۲-۳ م -) مسجد علی - تاریخ مذکور در آخر کتیبه داخلی گنبد .
- ۹۳۸ (۱۵۳۱-۲ م -) مسجد جمعه - تعمیرات و تزیینات مذکور در کتیبه ایوان جنوبی .
- ۹۵۰ (۱۵۴۳ م -) سردر مسجد قطیبه .
- ۹۵۰ (۱۵۴۳-۴ م -) سردر مسجد ذوالفقار .
- ۹۵۵ (۱۵۴۸-۹ م -) مسجد درب جوپاره تاریخ کتیبه سردر .

آثار ایران

- ۹۵۶ (۰ م ۱۵۴۹-۵۰) مسجد درب جوباره - ماده تاریخ مذکور روی یکی از
جرزهای سردر .
- ۹۶۲ (۰ م ۱۵۵۴-۵) سردر مسجد کوچک مجاور مناره خواجه علم (نه مسجد و نه
مناره مزبور هیچکدام دیگر وجود ندارد) .
- ۹۷۰ (۰ م ۱۵۶۲-۲) مسجد حاجی قاسم الله - در چوبی .
- ۹۷۵ (۰ م ۱۵۶۷-۸) در چوبی سردر مسجد پادرخت سوخته .
- ۹۹۲ (۰ م ۱۵۸۴) مسجد جمعه - سردر مربوط بچهارستون و شبستان بزرگ
جنوب غربی .
- ۹۹۴ (۰ م ۱۵۸۶) در چوبی امامزاده شاه زید .

قرن یازدهم هجری

- ۱۰۰۶ (۰ م ۱۵۹۷-۸) احداث خیابان چهارباغ (بموجب گفته اسکندر منشی) .
- ۱۰۱۰ (۰ م ۱۶۰۱-۲) سردر مسجد مقصود بیک .
- ۱۰۱۱ (۰ م ۱۶۰۲-۳) محراب مسجد مقصود بیک .
- ۱۰۱۱ مسجد شیخ لطف الله تزیینات سمت میدان شاه .
- ۱۰۱۲ (۰ م ۱۶۰۳-۴) مسجد شیخ لطف الله (مطابق کتیبه سردر مسجد) .
- ۱۰۱۴ (۰ م ۱۶۰۵-۶) ساختمان مسجد سرخی .
- ۱۱۱۵ (۰ م ۱۶۰۶-۷) سردر مدرسه مریم بیگم (که بتارگی خراب شده است) .
- ۱۰۱۵ جلقا - ابتدای شروع به ساختمان کلیسای (بانک) سن سوور .
- ۱۰۱۹ (۰ م ۱۶۱۰-۱۱) ساختمان مسجد جارچی .
- ۱۰۲۰ (۰ م ۱۶۱۱-۱۲) تزیین و آرایش میدان شاه (بموجب گفته اسکندر منشی) .
- ۱۰۲۱ (۰ م ۱۶۱۲-۱۳) ابتدای عملیات ساختمانی مسجد شاه (بموجب گفته اسکندر
منشی) .
- ۱۰۲۵ (۰ م ۱۶۱۶) مسجد شاه - اتمام سردر مشرف بمیدان .
- ۱۰۲۵ مسجد شیخ لطف الله - اتمام تزیینات داخلی کتید .

اصفهان

- ۱۰۲۸ (۱۹-۱۶۱۸ م.م) مسجد شیخ لطف‌الله - تاریخ محراب .
- ۱۰۲۹ (۲۰-۱۶۱۹ م.م) ساختمان قیصریه (بنا بر گفته اسکندر منشی).
- ۱۰۳۳ (۲۴-۱۶۲۳ م.م) ساختمان مسجد باغ حاجی .
- ۱۰۳۵ (۲۶-۱۶۲۵ م.م) مسجد شاه - اتمام ایوان شمالی .
- ۱۰۳۸ (۲۹-۱۶۲۸ م.م) مسجد شاه - محراب اصلی - محراب دومی در مشرق محراب اصلی
محراب گنبد شرقی .
- ۱۰۳۹ (۳۰-۱۶۲۹ م.م) ساختمان مقبره بابا رکن‌الدین .
- ۱۰۳۹ مسجد شاه - گنبد غربی .
- ۱۰۳۹ سردر مسجد آقانور .
- ۱۰۴۰ (۱-۱۶۳۰ م.م) مسجد شاه ایوان غربی .
- ۱۰۴۱ (۲-۱۶۳۱ م.م) سه مقبره نوادگان شاه عباس اول در بنائیه موسوم به سیدفاطمه .
- ۱۰۴۲ (۳-۱۶۳۲ م.م) سردر مسجد شهرستان .
- ۱۰۴۳ (۳۴-۱۶۳۳ م.م) ساختمان امامزاده اسمعیل (مطابق کتیبه سردر آن) .
- ۱۰۴۳ در ایوان مسجد آقانور .
- ۱۰۴۴ (۳۵-۱۶۳۴ م.م) مقبره بابا قاسم - تعمیرات و تغییرات .
- ۱۰۴۷ (۱۶۳۷ م.م) مسجد شاه . « یامر شاه صفی هنوز در آنجا کار می‌کردند
بدینمعنی که دیوار هایش را از سنگ مرمر می‌وشانیدند »
(اولتاریوس) .
- ۱۰۵۱ (۲-۱۶۴۱ م.م) شروع بساختن مدرسه جده کوچک .
- ۱۰۵۱ سردر مسجد چهار سوق ساروتقی .
- ۱۰۵۳ (۴۴-۱۶۴۳ م.م) مسجد ساروتقی - تاریخ کتیبه سردر آن .
- ۱۰۵۶ (۷-۱۶۴۶ م.م) اتمام ساختمان مدرسه جده کوچک .
- ۱۰۵۶ کاروانسرای ساروتقی تاریخ کتیبه سردر آن .
- ۱۰۵۷ (۸-۱۶۴۷ م.م) فرمان شاه عباس دوم در مدرسه جده کوچک .
- ۱۰۵۸ (۹-۱۶۴۸ م.م) مدرسه جده بزرگ

آثار ایران

- ۱۰۶۱ (۱-۱۶۵۰ م.) اتمام مسجد مصری .
- ۱۰۶۷ (۷-۱۶۵۶ م.) ساختمان بنای کوچک بنام سید فاطمه .
- ۱۰۶۷ تعمیر مقبره هارون ولایت .
- ۱۰۶۷ مسجد حکیم - ماده تاریخ سردر شرقی .
- ۱۰۶۹ (۹-۱۶۵۸ م.) مسجد حکیم - تاریخ کتیبه زیر گنبد اصلی .
- ۱۰۶۹ مسجد حکیم - محراب دومی .
- ۱۰۷۰ (۶۰-۱۶۵۹ م.) مسجد جمعه - تعمیرات و تزیینات .
- ۱۰۷۰ مسجد حکیم - کتیبه ایوان شمالی .
- ۱۰۷۱ (۱-۱۶۶۰ م.) مسجد حکیم - محراب عمده و اصلی .
- ۱۰۷۱ مسجد حکیم - کتیبه های ایوانهای جنوبی و شمالی .
- ۱۰۷۲ (۲-۱۶۶۱ م.) مقبره دختری از نوادگان شاه عباس اول در بنای معروف به سید فاطمه .
- ۱۰۷۳ (۳-۱۶۶۲ م.) مسجد حکیم - کتیبه ایوان غربی .
- ۱۰۷۳ مسجد حکیم - سردر شمالی .
- کمی قبل از ۱۰۷۴ (۴-۱۶۶۳ م.) ساختمان مدرسه میرزاتقی .
- ۱۰۸۰ (۷۰-۱۶۶۹ م.) تعمیر مسجد لبنان .
- ۱۰۸۱ (۷۱-۱۶۷۰ م.) درب امام - ساختمان کوچکترین گنبد .
- ۱۰۸۸ (۸-۱۶۷۷ م.) مدرسه ملا عبدالله - متن و قهنامه .
- ۱۰۹۲ (۲-۱۶۸۰ م.) مسجد جمعه - مقبره مجلسی .
- ۱۰۹۳ (۲-۱۶۸۱ م.) مسجد جمعه - تجدید قسمتهای مختلف منجمله تزیینات داخلی ایوان شمالی و قسمت بالای ایوان شرقی .
- ۱۰۹۴ (۳-۱۶۸۲ م.) محراب مسجد ایلیچی .
- ۱۰۹۴ ساختمان مدرسه کاود .
- ۱۰۹۵ (۴-۱۶۸۳ م.) سنگاب جلوخان ورودی مسجد شاه .

اصفهان

- ۱۰۹۷ (۶-۱۶۸۵ م.) مسجد ایلچی - تاریخ کتیبه سردر آن .
 ۱۰۹۷ تعمیر امامزاده شاه زید .

قرن دوازدهم هجری

- ۱۱۰۰ (۹-۱۶۸۸ م.) مسجد شعیا - محراب اصلی .
 ۱۱۰۳ (۲-۱۶۹۱ م.) مدرسه کوزه گران - تاریخ کتیبه سردر اصلی آن .
 ۱۱۱۱ (۱۷۰۰-۱۶۹۹ م.) تعمیرات امامزاده اسمعیل .
 ۱۱۱۲ (۱-۱۷۰۰ م.) مسجد شعیا - تعمیرات مقبره شعیا .
 ۱۱۱۲ مسجد شعیا - تاریخ در مسجد بطرف حیاط مدرسه .
 ۱۱۱۴ (۳-۱۷۰۲ م.) مسجد لنبان - تاریخ منبر چوبی .
 ۱۱۱۴ مدرسه جلالیه .
 ۱۱۱۴ تعمیر امامزاده اسمعیل .
 ۱۱۱۵ (۴-۱۷۰۳ م.) امامزاده احمد - دوباره ساختن قبر .
 ۱۱۱۵ امامزاده اسمعیل - فرمان شاه سلطان حسین .
 ۱۱۱۵ در ورود بازار بصحن امامزاده اسمعیل .
 ۱۱۱۶ (۵-۱۷۰۴ م.) سردر مسجد میزو .
 ۱۱۱۸ (۷-۱۷۰۶ م.) مدرسه مادرشاه - ایوان شرقی .
 ۱۱۱۹ (۸-۱۷۰۷ م.) مدرسه مادر شاه - گنبد دهلیز ورودی .
 ۱۱۲۱ (۱۰-۱۷۰۹ م.) مدرسه مادر شاه - تاریخ سردر مدرسه طرف بازارچه بلند .
 ۱۱۲۱ مسجد جمعه - تعمیر ایوان غربی .
 ۱۱۲۲ (۱۱-۱۷۱۰ م.) مسجد علیقلی آغا - تاریخ کتیبه سردر آن .
 ۱۱۲۳ مدرسه مادرشاه - تاریخ سردر سمت خیابان چهار باغ .
 ۱۱۲۳ مدرسه مادرشاه - تاریخ کتیبه بزرگ گنبد .
 ۱۱۲۵ (۱۴-۱۷۱۳ م.) مدرسه شمس آباد - تاریخ کتیبه سردر .
 ۱۱۲۶ (۱۵-۱۷۱۴ م.) مدرسه مادرشاه - تاریخ کتیبه زیر گنبد .

آثار ایران

- ۱۱۲۷ (۱۷۱۵ م.م) درب امام - الحاقات .
- ۱۱۲۹ (۱۷۱۶-۱۷ م.م) تعمیرات درب امام .
- ۱۱۳۹ (۱۷۲۶-۲۷ م.م) مسجد جمعه - تعمیراتی که اشرف افغان نموده است .
- ۱۱۵۷ (۱۷۴۴-۵ م.م) مسجد شعبا - محراب دوّمی .
- ۱۱۵۸ (۱۷۴۵-۶ م.م) تعمیر مدرسه ملا عبد الله .
- ۱۱۹۶ (۱۷۸۱-۲ م.م) امامزاده اسمعیل - مقبره دختر شاه اسمعیل سوم .

قرن سیزدهم هجری

- ۱۲۰۴ (۱۷۸۹-۹۰ م.م) مسجد حکیم - محراب دوّمی .
- ۱۲۱۸ (۱۸۰۳-۴ م.م) مسجد جمعه - تعمیرات مختلف منجمله تعمیر سردر جنوب شرقی .
- ۱۲۱۸ مدرسه ملا عبد الله - تاریخ در مشرف بازار .
- ۱۲۲۹ (۱۸۱۳-۱۴ م.م) تعمیر امامزاده اسمعیل .
- ۱۲۳۱ (۱۸۱۵-۱۶ م.م) مقبره هارون ولایت - تعمیر گنبد .
- ۱۲۳۹ (۱۸۲۳-۲۴ م.م) تعمیر مقبره هارون ولایت .
- ۱۲۵۶ (۱۸۴۰-۴۱ م.م) الحاقات مسجد لبنان .
- ۱۲۶۰ (۱۸۴۴-۴۵ م.م) سنگاب مسجد جارچی .
- ۱۲۶۱ (۱۸۴۵ م.م) مسجد شاه - تعمیر ایوان جنوبی .
- ۱۲۹۰ (۱۸۷۳-۷۴ م.م) تعمیر پل خواجه .
- ۱۲۹۸ (۱۸۸۰-۱ م.م) تعمیر مقبره هارون ولایت .

قرن چهاردهم هجری

- ۱۳۰۱ (۱۸۸۲-۴ م.م) مسجد جمعه - تاریخ در شمال غربی .

اصنهان

- ۱۳۰۱ ساختمان مسجد رحیمخان .
- ۱۳۰۴ (۷-۱۸۸۶ م.) مسجد رحیمخان - تزیینات ایوان بزرگ و محراب .
- ۱۳۱۳ (۶-۱۸۹۵ م.) تعمیر امامزاده کرآردربوزون .
- ۱۳۱۶ (۹-۱۸۹۸ م.) شهرستان - تعمیر امامزاده حسین و ابراهیم .
- ۱۳۲۰ (۳-۱۹۰۲ م.) ساختمان مسجد رکن الملک شیرازی .
- ۱۳۲۱ (۴-۱۹۰۳ م.) مسجد رکن الملک .
- ۱۳۲۹ (۱۹۱۱ م.) مقبره هارون ولایت - تعمیرات و الحاقات بنا .
- ۱۳۳۰ (۱۲-۱۹۱۱ م.) مقبره هارون ولایت - تاریخ در تازة جویبی در سردر اصلی .
- ۱۳۳۸ (۲۰-۱۹۱۹ م.) مقبره هارون ولایت - تاریخ تعمیر گنبد .

آقایان مصطفوی و مشکوتی قسمت اعظم کتیبه هائی را که
در این کتاب مندرج و مورد تتبع قرار گرفته است از روی
اصلشان در اینیه خوانده اند.

آقای صدر هاشمی مساعدت و مهربانی کرده و کتیبه هائیرا
که سابقاً خودشان استنساخ نموده بودند با اختیار ما گذاردند.
خانم پدا آ. گدار اسناد فوق را بفرانسه ترجمه نموده و در
بعض قسمتها از آقایان آموزگار و دکتر انیسی مساعدت طلبیده
و با ایشان مشورت نموده اند.

در این جالازم است از دقت و توجه مخصوص آقای علی پاشا

صالح استاد دانشگاه تهران که در تجدید نظر و اصلاح ترجمه

این کتاب ما را قرین امتنان ساخته اند و همچنین از زحمات آقای

محمد تقی مصطفوی معاون اداره کل باستان شناسی در تهیه ترجمه

آن و مراقبت شایان آقای مهدی اکباتانی معاون چاپخانه مجلس

شورای ملی در تصحیح چاپ کتاب سپاسدانی نماید .

فهرست مندرجات

۹۴	مدرسه ملاعبده الله	۲	اصفهان
۹۵	مقبره بابا زکریا الدین	۱۹	مسجد جمعه
۹۷	بقعه منسوب به سیدفاطمه	۲۳	منار چهل دختران
۹۸	مسجد شعبا و امامزاده اسمعیل	۲۴	امامزاده کرار
۱۰۶	بیل خواجو	۲۴	امامزاده احمد
۱۰۷	بیل جویی	۲۶	مقبره پیر بکران
۱۰۸	بیل هاربان	۲۸	امامزاده جعفر
۱۰۸	بیل شهرستان	۲۹	مدرسه امامی
۱۰۸	منار شاه رسنم	۳۰	مقبره بابا قاسم
۱۰۹	امامزاده شاهزاده حسین و ابراهیم	۳۳	مناره های دردشت
۱۰۹	مسجد شهرستان	۳۵	مسجد بابا سوخته
۱۰۹	مسجد سارونقی	۳۶	خانقاه و مزار نصر آباد
۱۱۱	کاخ هشتبهار	۳۷	درب امام
۱۱۲	مدرسه میرزائقی	۴۳	سر در بقعه شیخ امیر مسعود
۱۱۳	امامزاده شاهزاده	۴۴	درب گوشک
۱۱۴	مسجد مصری	۴۶	مقبره هارون ولایت
۱۱۵	مسجد حکیم	۵۰	مسجد علی
۱۱۷	مسجد ایلچی	۵۲	منار ساربان
۱۱۸	مدرسه و کاروانسرای مادرشاه	۵۳	سر در مسجد قطیبه
۱۲۰	مسجد علیقلی آغا	۵۵	مسجد در جوباره
۱۲۰	حمام علیقلی آغا	۵۶	عالی قابو
۱۲۱	مدرسه شمس آباد	۶۷	چهار باغ
۱۲۱	بقعه کهنه صبرک (ارگ قدیم)	۷۴	بیل الله وردیخان
۱۲۳	تالار اشرف	۷۵	مسجد شیخ لطف الله
۱۲۵	آتشگاه	۷۷	مسجد مقصود بک
۱۲۶	جلفا و فرح آباد و قبرستان آرامنه	۷۹	مسجد سرخی
۱۲۹	آرامگاه یعقوب روستو	۷۹	میدان شاه
۱۲۹	آرامگاه کزایه همدوهل	۸۳	مسجد شاه
۱۳۱	تاریخ های ابنیه تاریخی شهر و اطراف آن	۸۹	کاخ چهلستون
		۹۱	قیصریه
		۹۴	مسجد باغ حاجی

فاطمنامه

صفحه	سطر	غلط	درست
۲	۱۰	نقشه	تصویر
۱۶	۱۸	مخلفه	مخالف
۲۳	۹	de-Institut	de l' Institut
۳۵	۲	نقشه	تصویر
۴۷	۸ و ۲		»
۵۰	۳		»
۵۲	۴		»
۵۴	۷	ای ادار	اداره ای
۶۱	۷	یا	یا
۶۲	۳	نقشه	تصویر
۶۶	۶	دربانان و	دربانان
۶۷	۴	نقشه	تصویر
۷۴	۵ و ۶ و ۸ و ۹ و ۱۴	ذیل صفحه	»
۸۰	۲-۵		»
۸۳	۶ و ۸ و ۱۷		»
۸۹	۶ و ۸ و ۱۰ و ۱۵ و ۱۸	ذیل صفحه	»
۹۱	۶		»
۱۱۱	۶ و ۴		»

